



«Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους». Ο Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων και η αποδοχή του κλασικού αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα

Ζάικος, Ν.

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών

* Διεύθυνση επικοινωνίας:

Ζάικος Νικόλαος

Αναπληρωτής Καθηγητής

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών,

Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών

Εγνατία 156, Θεσσαλονίκη 54636

E-mail επικοινωνίας: nzaikos@uom.edu.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Η εργασία διερευνά το χρονικό της καθιέρωσης του κλασικού αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το 1923 καταγράφονται οι πρώτοι επίσημοι αγώνες, αλλά ο γυναικείος αθλητισμός επιβάλλεται κατά τη διετία 1926-7, κυρίως χάρη στις επανειλημμένες προσπάθειες του Πανιώνιου Γυμναστικού Συλλόγου Σμύρνης. Καθ' όλο το παραπάνω διάστημα, ο Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων (ΣΕΓΑΣ) αδιαφόρησε ή απαγόρευσε κάθε σχετική πρωτοβουλία. Το 1927, μία ειδική Επιτροπή του ΣΕΓΑΣ αποφάσισε να απορρίψει τον γυναικείο αθλητισμό, αλλά το επόμενο έτος το Διοικητικό Συμβούλιο του ΣΕΓΑΣ άλλαξε στάση και προέβη σε επίσημη αποδοχή. Εξετάζονται οι λόγοι αυτής της χαρακτηριστικής καθυστέρησης, καθώς και η πορεία του γυναικείου αθλητισμού κατά το πρώτο κρίσιμο διάστημα

από τη στιγμή που ο ΣΕΓΑΣ ανέλαβε τη διεύθυνσή του. Σε ευρύτερη προοπτική, οι κοινωνικοπολιτικές διεργασίες που οδήγησαν στην επίσημη αποδοχή του γυναικείου αθλητισμού στην Ελλάδα έθεσαν το ζήτημα της προσαρμογής ενός αναχρονιστικού νομικού πλαισίου σε μία νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Λέξεις κλειδιά: Δάλλας Δημήτριος, Δημητριάδου Θεοσιάς, Κλασικός αθλητισμός γυναικών, Πανιώνιος ΓΣΣ, ΣΕΓΑΣ, Χατζηκωνσταντίνου Ισμήνη

"Female athletes are incapable of bearing children at a percentage of 95%".

The Association of Hellenic Athletic and Gymnastic Clubs and the acceptance of women's athletics in Greece

Zaikos, N.

* Correspondence address:

Zaikos Nikolaos

Associate professor

University of Macedonia, Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies

Egnatia 156, Thessaloniki 54636

e-mail: nzaikos@uom.edu.gr

ABSTRACT

This paper examines the chronicle of the emergence of women's athletics during the Interwar era in Greece. Although the first official competitions were held in 1923, women's athletics were actually established in the years 1926-7, mainly as a result of repeated efforts made by the Panionios Sport Club of Smyrna in Athens. Throughout this biennium, the Association of Hellenic Athletic and Gymnastic Clubs (SEGAS), the governing authority on sport, disregarded or prohibited all related initiatives. In 1927, a special committee created by SEGAS decided to reject women's athletics, yet the following year the Governing Council of SEGAS altered its position and proceeded to a formal acceptance. The paper explores the reasons behind this particular delay, and the path of women's athletics during the initial crucial stage after SEGAS undertook its direction. In a wider perspective, the sociopolitical processes which led to the formal acceptance of women's sport in Greece raised the question of adapting an outdated legal framework to a new social reality.

Key words: Association of Hellenic Athletic and Gymnastic Clubs (SEGAS), Chatzikonstantinou Ismini, Dallas Dimitrios, Demetriadou Thespias, Panionios SCS, Women's athletics

Εισαγωγή

Όταν το 1928 ο Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων (ΣΕΓΑΣ) αποφάσισε να αποδεχθεί και να διευθύνει τον κλασικό αθλητισμό γυναικών, η πολιτική αυτή κίνηση έγινε με χαρακτηριστική καθυστέρηση σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα. Κατά τα δύο προηγούμενα χρόνια, ο Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος Σμύρνης είχε διοργανώσει με επιτυχία αγώνες πετοσφαίρισης και κλασικού αθλητισμού γυναικών. Καθ' όλο το παραπάνω διάστημα, ο ΣΕΓΑΣ αδιαφόρησε ή αρνήθηκε να εγκρίνει κάθε σχετική πρωτοβουλία του Πανιωνίου ΓΣΣ - τη στιγμή μάλιστα που επί χρόνια διεξάγονταν διεθνείς συναντήσεις στίβου γυναικών όχι μόνο ανά την Ευρώπη, αλλά και σε άλλες ηπείρους.

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι να διερευνήσει το χρονικό της μεγάλης αυτής καθυστέρησης, καθώς και το πρώτο κρίσιμο διάστημα από τη στιγμή που ο ΣΕΓΑΣ ανέλαβε την τύχη του γυναικείου αθλητισμού. Σε ευρύτερη προοπτική, πρόκειται για μία εξέταση της νομοθετικής πολιτικής των αθλητικών θεσμών σε σχέση με το φύλο. Η μελέτη εστιάζει στον κλασικό αθλητισμό (στίβο), ο οποίος περιλαμβάνει δρομικά αγωνίσματα (ταχύτητας/ ημιαντοχής/ αντοχής), άλματα και ρίψεις, και δεν εκτείνεται σε άλλα αθλήματα (π.χ. αντισφαίριση ή κολύμβηση), τα οποία απαιτούν χωριστή διερεύνηση. Επίσης, γίνεται αναφορά στην πετοσφαίριση επειδή το ομαδικό αυτό άθλημα άνοιξε τον δρόμο για την είσοδο των Ελληνίδων στον στίβο.

Σχεδιασμός - μεθοδολογία έρευνας

Η έρευνα βασίστηκε σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές.

Όσον αφορά τις πρώτες, το αρχείο του ΣΕΓΑΣ από τις δεκαετίες του 1920/30 μάλλον δεν έχει διασωθεί, όπως άλλωστε και πολλά άλλα αθλητικά αρχεία στην Ελλάδα. Το κενό των πρωτογενών τεκμηρίων καλύπτει εν μέρει ο αθλητικός και πολιτικός Τύπος της εποχής, ο οποίος συχνά δημοσίευε αυτούσιες διοικητικές πράξεις και εκθέσεις των αθλητικών αρχών, καθώς και

τοποθετήσεις αθλητριών, διοικούντων και δημοσιογράφων. Οι εφημερίδες που ερευνήθηκαν προέρχονται κυρίως από το Αρχείο Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων (<http://catalog.parliament.gr>). Για τη συγκριτική ανάλυση των εξελίξεων σε άλλα κράτη, έγινε αναδρομή κυρίως στις ψηφιακές συλλογές Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας (<http://anno.onb.ac.at/>) και της Γαλλίας (<https://gallica.bnf.fr/html/presse-et-revues/?mode=desktop>).

Η αντίληψη του γράφοντα για το θέμα διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό χάρη στην πρόσβαση στο αρχείο της πρωταθλήτριας Γεωργίας Στεργίου-Δεσποτοπούλου. Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς την κ. Μαίρη Δεσποτοπούλου για την πολύτιμη αυτή παραχώρηση και το ευγενικό ενδιαφέρον της για την έρευνα. Επίσης, διενεργήθηκε τηλεφωνική συνέντευξη με την κ. Πανδώρα Ξαρχάκου, προς την οποία εκφράζονται θερμές ευχαριστίες για τις βιογραφικές πληροφορίες σχετικά με την πρωταθλήτρια Ειρήνη Αρμάου. Ο κ. Δημήτρης Μποντικούλης, διευθυντής του Αθλητικού Μουσείου του Οργανισμού Νεολαίας και Άθλησης του Δήμου Αθηνών, έθεσε υπόψη μου σημαντικά βιογραφικά στοιχεία για τις πρωτοπόρους αθλήτριες. Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται προς τον ιστορικό κ. Ανδρέα Μπαλτά για τις γόνιμες συζητήσεις και το αδημοσίευτο κείμενό του με θέμα «Γυναικείος αθλητισμός και έμφυλες σχέσεις».

Όσον αφορά τις δευτερογενείς πηγές: έως τα τέλη του 20ού αιώνα, το αθλητικό φαινόμενο δεν είχε απασχολήσει συστηματικά την ελληνόγλωσση διεπιστημονική έρευνα ως διακριτό γνωστικό αντικείμενο (Ζαϊμάκης & Φουρναράκη, 2015, Κουλούρη, 1997). Η ειδική εργογραφία για τον αθλητισμό των Ελληνίδων του Μεσοπολέμου είναι κατ' επέκταση ιδιαίτερα πενιχρή. Οι παλαιότερες σχετικές δημοσιεύσεις διαπραγματεύονται θέματα φυσικής αγωγής (Μπεναρδής, 1949, Μανάου, 1935), ένα βιβλίο από τον χώρο της θρησκείας είναι απολύτως καταδικαστικό για τον γυναικείο αθλητισμό (Σίσκος, 1938), ενώ τα πιο πρόσφατα αποτελούν ως επί το πλείστον συλλογές στατιστικής - δηλαδή, καταγράφουν ονόματα, τεχνικά αποτελέσματα και επιδόσεις ως αριθμητικά αποτελέσματα των αγώνων που τελέστηκαν υπό την αιγίδα του ΣΕΓΑΣ (Κυριακός, 1988, Μισαηλίδης, 1977, Μιχαηλίδης, 1961) (). Οι παραπάνω συλλογές, όπως και το κλασικό βιβλίο του

Παύλου Μανιτάκη για τα 100 χρόνια του νεοελληνικού αθλητισμού (Μανιτάκης, 1962) δεν αναφέρονται στις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες της καθοριστικής διαιτίας 1926-1927. Αν και ορισμένα έργα αναφέρονται σε διοικητικές και κοινωνικές παραμέτρους (Σκιαδάς, 1998), η ερευνητική σιωπή όσον αφορά τις βιογραφίες των πρώτων αθλητριών και γυμναστριών, καθώς και την ιστορία των πρώτων γυναικείων αθλητικών σωματείων, είναι δυστυχώς σχεδόν απόλυτη.

1 Η διεθνής εμπειρία. Σύντομη αναφορά

Η συμμετοχή των γυναικών στον κλασικό αθλητισμό επιβλήθηκε μετά από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στις δυτικές κοινωνίες και, σε γενικές γραμμές, ακολούθησε ανάλογες διαδρομές από κράτος σε κράτος (Daniels & Tedder, 2000).

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι εθνικοί και οι διεθνείς αθλητικοί θεσμοί είχαν αρχίσει να αποδέχονται τη συμμετοχή των γυναικών σε αθλήματα, όπως το τένις, η τοξοβολία και η κολύμβηση. Ωστόσο, ένα τμήμα του ιατρικού κόσμου θα υποστήριζε για μεγάλο χρονικό διάστημα το δόγμα ότι ειδικά ο κλασικός αθλητισμός είναι επιβλαβής για τον γυναικείο οργανισμό – το αστήρικτο επιχείρημα ενισχύθηκε και από τον φόβο μήπως οι γυναίκες «απολέσουν τη θηλυκότητά τους και [...] ενστερνιστούν ανδρικά ιδεώδη του δημοσίου πεδίου, όπως ο ανταγωνισμός και η σκληρότητα, διασαλεύοντας έτσι την έμφυλη τάξη της κοινωνίας» (Γιαννιτσιώτης, 2004). Οι παραπάνω αντιλήψεις είχαν ως συνέπεια την αντιμετώπιση του γυναικείου κλασικού αθλητισμού με επιφύλαξη ή αποδοκιμασία όχι μόνο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά και κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν.

Οι αθλητικοί θεσμοί αποδέχτηκαν τη γυναικεία συμμετοχή στον κλασικό αθλητισμό μετά από ένα πολιτιστικό αγώνα που δόθηκε από γυναίκες και άνδρες με στόχο αφενός την αναγνώριση της γυναικείας δράσης και αφετέρου την κατάλυση της ανδρικής ηγεμονίας στον συγκεκριμένο χώρο (Hall, 2016). Η αρχή έγινε με τη δημιουργία αθλητικών θεσμών που δημιουργήθηκαν από γυναίκες για γυναίκες σε επίπεδο τοπικού συλλόγου και εξελίχθηκαν σε εθνικούς φορείς και συσσωματώσεις με διεθνή εμβέλεια. Το κλασικό παράδειγμα είναι ο σύλλογος *Fémina-Sport* (1911, Παρίσι) που ιδρύθηκε από τη φιλάθλο Alice Milliat. Στη συνέχεια συστάθηκε η Ομοσπονδία

Γυναικείων Αθλητικών Σωματείων της Γαλλίας (*Fédération des Sociétés Féminines Sportives de France*, 1917) και η Διεθνής Γυναικεία Αθλητική Ομοσπονδία (*Fédération Sportive Féminine Internationale*, 1921). Από το 1922 και ανά τετραετία έως το 1934, η Διεθνής Ομοσπονδία διοργάνωσε με μεγάλη επιτυχία τους *Παγκόσμιους Αγώνες Γυναικών* - διαδοχικά σε Παρίσι, Γκέτεμποργκ, Πράγα και Λονδίνο (Unterberg, 1930). Οι μεγάλοι αυτοί διεθνείς αγώνες αναφέρονταν συχνά στον Τύπο και ως οι Ολυμπιακοί Αγώνες των Γυναικών.

2 Η εμφάνιση του κλασικού αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα

«Αι κοινωνικαί συνθήκαι υπό τις οποίας ζώμεν δεν θα μας επιτρέψουν ποτέ ίσως να ιδώμεν γυναίκας αθλητάς γυμναζομένας, με κοντά παντελονάκια και αθλητικές φανέλλες, εις το ακόντιον, τους δρόμους ή τα άλματα, όπως έγινεν ήδη εις την Αγγλίαν, την Αμερικήν, την Γαλλίαν και την Γερμανίαν, αλλά θα ημπορούσαμε να παριστάμεθα ως θεαταί εις μία ωραιάν επίδειξιν Σουηδικής γυμναστικής εις το Στάδιον όλων των παρθεναγωγείων...» («Γυναικείος αθλητισμός», 1923).

Όπως έχει σημειώσει ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, «ένας μικρός αριθμός γυναικών, μέλη της αστικής ελίτ της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων, αποκτά σταθερή και συστηματική σχέση με τον αθλητισμό στο πλαίσιο της κοινωνικότητας, μακριά από την αντίληψη της διάκρισης και του πρωταθλητισμού» (Γιαννιτσιώτης, 2002).

Δεν υπάρχουν πολλές ειδικευμένες μελέτες για τη κοινωνιογένεση του γυναικείου κλασικού αθλητισμού στην Ελλάδα - εδώ θα επισημάνουμε επιγραμματικά μόνον ότι η εισαγωγή της γυμναστικής εκπαίδευσης των κοριτσιών από τον 19^ο αιώνα και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών συνέβαλαν θετικά στις σχετικές εξελίξεις (Αγγελοπούλου & Μπενέκη, 2003, σ. 34).

Οι πληροφορίες που έχουμε για τις πρώτες εμφανίσεις των Ελληνίδων σε δημόσιες αθλητικές δραστηριότητες είναι αποσπασματικές. Το 1906 καταγράφεται η πετυχημένη παρουσία ελληνίδων αθλητριών της αντισφαίρισης στη Μεσολυμπιάδα της Αθήνας, ενώ το 1909, τα στοιχεία του συναγωνισμού και της διεκδίκησης της νίκης σε αγωνίσματα στίβου ήταν έκδηλα στο πλαίσιο της

άτυπης αθλητικής κίνησης των Αθτιδών: «Αι Αθτιδες κορασίδες [...] χωρίς να αναμείνουν αποφάσεις επισήμων και αρμοδίων, υιοθέτησαν τον αθλητισμόν με δική τους και μόνη πρωτοβουλία, επιδίδονταν δε πάμπολλες, κάθε απόγευμα, στην πλατεία του Ζαππειού αγώνες. Έκαναν δρόμους, άλματα με προτίμηση προς το τριπλούν, και «πετροβολίαν» (προσοχή! Όχι λιθοβολίαν)», έγραψε ο Π. Μανιτάκης, «Μάλιστα γι' αυτό το τελευταίο αγώνισμα έγινε λόγος και στον τύπο, γιατί είχε φαίνεται αποδειχθή επικίνδυνον για τους ειρηνικούς και ανύποπτους περιπατητάς της ίδιας πλατείας» (Μανιτάκης, 1962, σ. 260).

Είναι αξιοσημείωτο ότι το 1912 μία ομάδα γυμναστικής σαράντα σπουδαστριών του Λυκείου των Ελληνίδων έλαβε μέρος στον ομαδικό αγώνα γυμναστικής που τελέστηκε στο πλαίσιο των Πανελληνίων Αγώνων στίβου ανδρών - η άλλη ήταν η ανδρική ομάδα του Διαγόρα. Το Λύκειο Ελληνίδων εκτέλεσε απαιτητικές ελεύθερες και ενόργανες ασκήσεις, αμφότερες οι ομάδες έλαβαν το Α' Βραβείο και έγινε λόγος για «θρίαμβο της γυναικείας σωμαστικής». Ακολούθησε μία άλλη μεγάλη επίδειξη γυμναστικής του Αρσακείου στο Παναθηναϊκό Στάδιο (Μανιτάκης, 1962, σ. 299).

Το 1910, το 82% των Ελληνίδων ήταν αναλφάβητες. Έως το 1928, το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί σε 40%. Για τις γυναίκες που δεν απασχολούνταν ως αγρότισσες, εργάτριες, καθαρίστριες ή υπηρέτριες στην αγορά εργασίας, η περίοδος του Μεσοπολέμου παρείχε περισσότερες δυνατότητες μόρφωσης με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί μία αύξηση του αριθμού των γυναικών με πανεπιστημιακή παιδεία, οι οποίες εργάζονταν ως ελεύθερες επαγγελματίες ή στο δημόσιο (Αβδελά, 2002).

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο κλασικός αθλητισμός ήταν συνταυτισμένος με την ανδρική ταυτότητα και τη στρατιωτική εκπαίδευση, ενώ συχνά οι διεθνείς αγώνες παρομοιάζονταν με πόλεμο μεταξύ των εθνών χωρίς όπλα. Το θεσμικό περιβάλλον του αθλητισμού στην Ελλάδα - αθλητές και διοίκηση - αποτελείτο αποκλειστικά από άνδρες. Δύο ανώτατες αρχές, η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ, 1894-) και ο ΣΕΓΑΣ, καθόριζαν την έννομη αθλητική τάξη, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας. Τα μέλη της ΕΟΑ διορίζονταν με Βασιλικό Διάταγμα, ενώ το

Διοικητικό Συμβούλιο του ΣΕΓΑΣ εκλεγόταν από τη Γενική Συνέλευση των αντιπροσώπων των αθλητικών σωματείων. Η αρμοδιότητα του ΣΕΓΑΣ περιλάμβανε την εποπτεία ενός σημαντικού αριθμού αθλημάτων, όπως κλασικό αθλητισμό, αντισφαίριση, οπλομαχία, σκοποβολή και αθλητικές παιδιές. Για κάθε άθλημα, ένα αντίστοιχο Τεχνικό Τμήμα λάμβανε αποφάσεις ή εξέδιδε οδηγίες υπό την προεδρεία ενός Συμβούλου με ειδικευση στον σχετικό τομέα. Για παράδειγμα, το Τμήμα Αθλητισμού όριζε τα είδη των αγώνων στίβου (τοπικοί/ περιφερειακοί/ πανελλήνιοι/ διεθνείς συναντήσεις), τον τόπο και τον χρόνο διεξαγωγής, τα κριτήρια συμμετοχής, τις ηλικιακές κατηγορίες, τις αποστολές στο εξωτερικό, τους όρους για την αναγνώριση των ρεκόρ κ.λπ. Ορισμένες αποφάσεις του ΣΕΓΑΣ τελούσαν υπό την αίρεση της έγκρισης της ΕΟΑ, π.χ. η προκήρυξη, ο προϋπολογισμός και η τέλεση των Πανελληνίων Αγώνων ή η σύνθεση της ελληνικής αποστολής σε Ολυμπιακούς Αγώνες (Μανιτάκης, 1962, σ. 422) (Κουλούρη, 1997, σ. 124).

Η έκταση και οι πρώτες μορφές της γυναικείας δράσης ανά άθλημα δεν έχουν διερευνηθεί συστηματικά. Είναι πάντως γνωστό ότι ακόμα και πριν από το 1920, ένας κύκλος γυναικών, κατά κανόνα υψηλής ταξικής θέσης, επιδιδόταν σε διάφορα αθλήματα – ακόμη και στίβου – αθόρυβα και μακριά από το φως της δημοσιότητας στο πλαίσιο ιδιωτικών σχολών γυμναστικής και αθλητισμού, αναμένοντας μία ευκαιρία για να εμφανιστεί ενώπιον των φιλάθλων («Γυναικείοι αγώνες εις την Ελλάδα», 1926) (I.K., 1928). Επίσης, μεγάλα ιδιωτικά σχολεία της Αθήνας, όπως το Αμερικανικό Κολλέγιο και η Γερμανική Σχολή, ενθάρρυναν συστηματικά την καλλιέργεια των γυναικείων σπορ. Κατά την περίοδο αυτή, ιδρύθηκε ο πρώτος γυναικείος αθλητικός σύλλογος, ο Γυμναστικός Όμιλος Ελληνίδων, δημιούργημα της καθηγήτριας φυσικής αγωγής Θεοσιάδας Δημητριάδου. Η Θ. Δημητριάδου είχε παρακολουθήσει ανώτερα μαθήματα φυσικής αγωγής στο Παρίσι και ήταν ενήμερη για τις καταγιστικές διεθνείς εξελίξεις στον γυναικείο αθλητισμό. Ο ΓΟ Ελληνίδων ήταν ουσιαστικά μία αθλητική σχολή που λειτουργούσε με την καταβολή διδασκάλων – αν και η Θ. Δημητριάδου δεν παρέλειπε να τονίζει με κάθε ευκαιρία την υποχρέωση του κράτους να διαδώσει τον αθλητισμό στα κορίτσια της εργατικής τάξης. Επί χρόνια το έργο του ΓΟ Ελληνίδων προσέκρουε σε «σκοπέλους και αντιδράσεις σχολαστικού παλαιοντολογισμού» για να φτάσει

ωστόσο σε ένα επίπεδο τέλειας κατάρτισης σε αθλήματα, όπως κωπηλασία, βόλλεϋ, κρίκετ και τένις («Ο γυναικείος αθλητισμός εις τας Αθήνας», 1926) (Eifel, 1927) (Παράσχος, 1928α) (Σκαραβαίου, 1930β).

Τον Μάιο του 1923, καταγράφεται η πρώτη επίσημη εκδήλωση του αγωνιστικού κλασικού αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα. Ο ΣΕΓΑΣ είχε μόλις ματαιώσει τους Πανελλήνιους Αγώνες και προκήρυξε, κατά τον Π. Μανιτάκη, «κάτι παράξενους και απροσδόκητους» Συνοικιακούς Αγώνες Αθηνών με τη σύμπραξη των Γυμνασίων κατά συνοικία. Παράλληλα με τα αγωνίσματα της κατηγορίας εφήβων/μαθητών, το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως επέτρεψε να τελεστούν πέντε αγωνίσματα «δεσποινίδων»: 60 μέτρα, άλμα εις μήκος, λιθοβολία, διεγκυστίδα και σκυταλοδρομία 8x50μ. - τα πρόσωπα πίσω από αυτή την απόφαση δεν είναι γνωστά. Η αποδοχή της συμμετοχής των κοριτσιών υπήρξε εντυπωσιακή. «Έτσι εγκαινιάσθηκε και στην Ελλάδα κάπως επίσημα ο γυναικείος αθλητισμός με την πρώτη του αυτή δημοσία εμφάνισι», δέχτηκε ο Μανιτάκης, «οι δε νικήτριες, κοριτσάκια και αυτές του σχολείου τότε, υπήρξαν οι πρόδρομοι αυτού, άξιος τιμής και σεβασμού» (Μανιτάκης, 1962, σ. 404, 410) (Σκιαδάς, 1998, σ. 85).

Έως το τέλος του 1923, καταγράφονται τουλάχιστον δύο ακόμα εκδηλώσεις αγωνιστικού αθλητισμού γυναικών. Σύμφωνα με το πρώτο τεύχος της *Αθλητικής Επιθεώρησης* (Ιούνιος 1923), η Σχολική Επίδειξη που οργανώθηκε στο Παναθηναϊκό Στάδιο ήταν ένα πρώτο βήμα για να αποκτήσει η Ελλάδα «γυναίκας αθλητάς». Παρά τη θετική υποδοχή, τέθηκε το ερώτημα μήπως ο «απότομος προβιβασμός της νεάνιδος του σχολείου εις αθλητήν» συνεπάγεται κινδύνους υγείας λόγω της ατελούς διδασκαλίας της γυμναστικής στα σχολεία («Γυναικείος αθλητισμός», 1923).

Επίσης την Κυριακή, 2 Σεπτεμβρίου 1923, ο Πανιώνιος ΓΣΣ ενέταξε ειδικά αγωνίσματα μικρών κορασίδων στους εσωτερικούς αγώνες νεώτερων ηλικιών του συλλόγου στο Παναθηναϊκό Στάδιο. Η διοίκηση του Πανιωνίου ΓΣΣ, ανασυσταθέντα στην Αθήνα μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, έβλεπε θετικά τον αγωνιστικό αθλητισμό για τις γυναίκες. Ο Πρόεδρος του συλλόγου Δημήτριος (Δημητρός) Δάλλας (1867-1929) διέθετε κύρος, οπάνια διοικητική εμπειρία, και θα παρέμενε στην ιστορία ως ο «προφήτης» ή ο «φανατικός κήρυκας» του γυναικείου αθλητισμού

(Φαλτάιτς, 1926) (Λινάρδος, 2018). Το συγγραφικό έργο του Δάλλα δεν έχει μελετηθεί και το ιδεολογικό υπόβαθρο της θετικής στάσης του απέναντι στον γυναικείο αθλητισμό είναι ανοιχτό για διερεύνηση.

Στους Εσωτερικούς Αγώνες του Πανιωνίου έλαβαν μέρος «70 νέοι αθληταί, άπαντες Σμυρναίοι φιλοτίμως εργαζόμενοι να συνεχίσουν και εν Αθήναις την λαμπράν εν Σμύρνη δράσιν του Σωματείου των» («Αγώνες Πανιωνίου Σμύρνης», 1923), καθώς και πέντε κορίτσια που διαγωνίστηκαν στον δρόμο 60μ. και το άλμα εις μήκος. Η 12χρονη Ευαγγελία (Λιλή) Καραμπάτη, συγγενής του διάσημου πρωταθλητή Δημήτρη Καραμπάτη, αναδείχτηκε νικήτρια σε αμφότερα τα αγωνίσματα. Η Καραμπάτη δεν δίστασε να συναγωνιστεί τα αγόρια στη λιθοβολία, όπου κατέλαβε την τρίτη θέση (Μανιτάκης, 1962, σ. 415).

Όπως προκόπτει, ένα μέρος της αθηναϊκής κοινωνίας δεν ήταν καταρχάς εχθρικό προς την ιδέα του κλασικού αθλητισμού γυναικών. Προϋπόθεση της αγωνιστικής συμμετοχής είναι η προπόνηση – από την άποψη αυτή, διαφαίνεται επίσης ότι είχε διαμορφωθεί ένα, υποτυπώδες έστω, πλαίσιο αθλητικής προετοιμασίας (ειδικός χώρος, επίβλεψη από προπονητή, συγκεκριμένες ώρες προγύμνασης), καθώς και ένας πρώτος πυρήνας κοριτσιών με προσωπική ελευθερία, τα οποία ήταν έτοιμα να διαγωνιστούν δημοσίως.

Οι αθλητικές αρχές δεν έδωσαν συνέχεια στις πρώτες δημόσιες κινήσεις του 1923. Μία μαχητική μερίδα της κοινωνίας θεωρούσε ότι ο αθλητισμός είναι αντίθετος στη γυναικεία χάρη και τον κοινωνικό προορισμό της Ελληνίδας – ο οποίος θα έπρεπε να είναι η κατάκτηση της καρδιάς ενός άνδρα, η μητρότητα και η μόρφωση των παιδιών, η διατήρηση του έρωτα, το σπίτι, η μόδα. «Αι τάσεις μερικών, ελαχίστων πάντοτε, δεσποινίδων, που φιλοδοξούν να γίνουν ελληνίδες σπορτγούμεν, δεν μπορεί να μας πη τίποτε», γράφτηκε το 1924 στη γυναικεία στήλη της *Βραδυής*, «Άλλως τι να θαυμάσω σε μια αθλήτρια; Ρίχνει μακρυνά το δίσκο, πηδά πολύ ψηλά, μπορεί να τρέξει δύο ώρες συνεχώς, σηκώνει βάρη, ρίχνει κάτω έναν δυνατόν άνδρα – κι έπειτα;» («Ο αθλητισμός στη γυναίκα», 1924).

3 Πανιώνιος ΓΣΣ, ΓΟ Ελληνίδων και ΣΕΓΑΣ: Αντίθετες διαδρομές

Στις αρχές του 1926, ο Πανιώνιος ΓΣΣ προκήρυξε αγώνες πετοσφαίρισης γυναικών. Δεν γνωρίζουμε εάν ο σύλλογος ζήτησε από τον ΣΕΓΑΣ άδεια για τυπική νομιμοποίηση των αγώνων ή όχι – το πιθανότερο είναι να προηγήθηκαν άκαρπες κρούσεις του Δ. Δάλλα, ο οποίος από το 1923 ήταν εκλεγμένος Σύμβουλος του ΣΕΓΑΣ. Πάντως σίγουρα αυτή ήταν η πρωτοβουλία που ανέμενε επί χρόνια ο γυναικείος αθλητικός κύκλος της Αθήνας. Μετά από τρεις μήνες (4-11 Απριλίου 1926, Παναθηναϊκό Στάδιο), το Α' Γυναικείον Πρωτάθλημα Βόλλεϋ-Μπωλ Αθηνών τελέστηκε με τη συμμετοχή τεσσάρων ομάδων: ΓΟ Ελληνίδων, Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων, Χριστιανική Ένωση Νεανίδων και Διδασκαλείο Γυμναστικής – ο διοργανωτής Πανιώνιος δεν παρουσίασε ομάδα. Ο Δ. Καραμπάτης, κορυφαία μορφή του ελληνικού αθλητισμού εκείνη την εποχή, στήριξε την πρωτοβουλία, αναλαμβάνοντας τη διαίτησία όλων των αγώνων. Το κοινό έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον και νικήτρια αναδείχθηκε η ομάδα του Διδασκαλείου Γυμναστικής («Γυναικείοι αγώνες εις την Ελλάδα», 1926). Το Πρωτάθλημα έληξε με μία εορταστική εκδήλωση του Πανιωνίου ΓΣΣ στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, όπου παρέστησαν τα μέλη του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και Πρόεδροι αθλητικών σωματείων. Ο διαπρεπής νομικός Αντώνιος Αθηνογένης μίλησε με θερμά λόγια για το έργο του Πανιωνίου ΓΣΣ και του ΓΟ Ελληνίδων («Ο γυναικείος αθλητισμός εις τας Αθήνας», 1926).

Ο δημοσιογράφος Αριστείδης Αγγελόπουλος, ένας από τους εγκυρότερους σχολιαστές της γυναικείας αθλητικής κίνησης κατά τον Μεσοπόλεμο, εξήγησε τους λόγους της δημοτικότητας της πετοσφαίρισης εκείνη την εποχή: «Τα 99)100 του γυναικείου αθλητισμού στην Ελλάδα ίσον βόλλεϋ-μπωλ... Στην Ελλάδα το βόλλεϋ-μπωλ για το κορίτσι είνε ό,τι το φουτ-μπωλ για τον άνδρα... Τα κορίτσια διάλεξαν αυτό το παιχνίδι για πολλούς λόγους. Πρώτα-πρώτα γιατί είναι παιχνίδι χωρίς συγκρούσεις και επικινδύνους φάσεις, – όπως το ποδόσφαιρο – για τους αντιπάλους. Έπειτα γιατί οι αντίπαλοι στο παιχνίδι αυτό δεν έρχονται σε καμιά επαφή, είνε τελείως απομεμονωμένοι και χωρισμένοι. Τέλος γιατί παίζεται από περισσότερα του ενός κορίτσια και επομένως έχει τον

ευγενικό εκείνο χαρακτήρα της ομαδικής εργασίας. Διακρίνονται σύλλογοι και όχι άτομα» (Αγγελόπουλος, 1929α).

Το Α' Γυναικείο Πρωτάθλημα Βόλλεϋ του 1926 αποτέλεσε ένα ορόσημο στο χρονικό της γυναικείας κίνησης: προκάλεσε πανελλήνιο ενδιαφέρον, απέσπασε θετικά σχόλια, ενώ έδειξε ότι οι άγνωστες διαγωνιζόμενες ήταν έτοιμες να τεθούν στην κρίση των ειδικών και του κοινού. Μετά από το τέλος των συναντήσεων, η Θ. Δημητριάδου δήλωσε: «Από οκταετίας και πλέον εργάζομαι, παρά τας απογοητεύσεις τας οποίας δοκιμάζω διαρκώς, δια την διάδοσιν του γυναικείου αθλητισμού εν Ελλάδι. Εν τούτοις ποτέ δεν αποθαρρύνθην. Παρά την αδιαφορίαν όλων εσυνέχιζα το έργον μου [...]. Το όνειρόν μου όμως δεν περιορίζεται έως εδώ. Επιθυμώ να συγκροτήσω μίαν τέλεια ομάδα Σουηδικής Γυμναστικής, η οποία να δύναται, εν καιρώ, να αντιπροσωπεύση επαξίως την Ελλάδα, όπως αι νεάνιδες των άλλων Κρατών. Και ελπίζω εις ολίγον διάστημα, να επιτύχω το όνειρόν μου» (Δημητριάδου, 1926).

Όπως σημειώθηκε στο *Έθνος*, εάν μετά από το Πρωτάθλημα η γυναικεία κίνηση συνεχιζόταν με τον ίδιο ενθουσιασμό, στο προσεχές μέλλον η Αθήνα θα γινόταν ένα από τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά κέντρα του γυναικείου αθλητισμού. Η συγκυρία ευνοούσε ένα άνοιγμα προς τον κλασικό αθλητισμό και η Θ. Δημητριάδου έθεσε τον επόμενο στόχο του ΓΟ Ελληνίδων: συστηματική προπόνηση σε αγώνισματα του στίβου με σκοπό τη συμμετοχή στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1928 («Ο γυναικείος αθλητισμός εις τας Αθήνας», 1926).

Σύντομα ο Πανιώνιος επανήλθε διοργανώνοντας αυτή τη φορά μία επίδειξη του Τμήματος Γυναικείου Αθλητισμού - ένα είδος άθλησης που παρέπεμπε σε ανδρική δύναμη και ταχύτητα. Στις 20-21 Ιουνίου 1926, 14 αθλήτριες εμφανίστηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο αντιπροσωπεύοντας όχι μόνο τον Πανιώνιο, αλλά και το Διδασκαλείο Γυμναστικής, τη ΧΕΝ και τον ΓΣ Αμαρουσίου. Το πρόγραμμα περιέλαβε δρόμους ταχύτητας και άλματα, ενώ παράλληλα τελέστηκαν αγώνες ανδρών με τη συμμετοχή περίπου 100 αθλητών. Η πρωτοφανής επίδειξη έθεσε τη βάση για τον αγωνιστικό αθλητισμό επιδόσεων στην Ελλάδα: οι διαγωνιζόμενες χωρίστηκαν σε δύο ηλικιακές κατηγορίες και οι προσπάθειές τους μετρήθηκαν και δημοσιεύτηκαν σε πίνακες αποτελεσμάτων, σύμφωνα με τους

διεθνείς κανονισμούς – ένα στοιχείο που υποδήλωνε πρόθεση σύγκρισης και αναμέτρησης με τις αθλήτριες των άλλων κρατών. Αν και μία μερίδα της αθηναϊκής κοινωνίας έκανε λόγο για «βεβήλωση των ηθών», ο Τύπος αναφέρθηκε με θετικά σχόλια στην απόδοση των αθλητριών και στο προπονητικό έργο του καθηγητή φυσικής αγωγής Εμμανουήλ Μπαμιέρου («Ο γυναικείος αθλητισμός εν Ελλάδι, 1926α) («Οι εσωτερικοί αγώνες», 1926) (Γεωργίου, 1930). Ο ΣΕΓΑΣ δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τις παραπάνω εξελίξεις.

4 Ο ΣΕΓΑΣ υπό πίεση

Τον Αύγουστο του 1926, ο Π. Μανιτάκης, Πρόεδρος του Τμήματος Αθλητισμού, αντιπροσώπευσε τον ΣΕΓΑΣ στο 8^ο Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο στη Χάγη της Ολλανδίας. Ένα από σημαντικότερα θέματα του Συνεδρίου ήταν εάν θα εισαχθούν αγωνίσματα στίβου γυναικών στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1928. Κατά τη διάρκεια μιας πολύωρης και θυελλώδους συζήτησης, συγκρούστηκαν η πολέμιος του γυναικείου αθλητισμού Φινλανδία και η υπέρμαχος Γερμανία. Ορισμένοι αντιπρόσωποι, μεταξύ των οποίων ο Π. Μανιτάκης, τήρησαν μία ουδέτερη στάση προκαλώντας την αντίδραση του γερμανού αντιπροσώπου, ο οποίος απέδειξε με «τυπική τευτονική πληρότητα» ότι ο αθλητισμός ωφελεί την υγεία των γυναικών (Fenner, 2001, σ. 120). Μετά από τη γερμανική παρέμβαση, ακολούθησε ψηφοφορία και, με 12 ψήφους υπέρ – συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας – έναντι 5 κατά, αποφασίστηκε ότι θα εισαγόταν ένας αριθμός αγωνισμάτων κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1928: Δρόμοι 100 και 800 μέτρων, Σκυταλοδρομία 4x100 μ., Άλμα εις ύψος και Δισκοβολία. (Μανιτάκης, 1926). Η υποχώρηση ήταν μερική, εφόσον οι διεθνείς συναντήσεις της εποχής εκείνης περιλάμβαναν πλουσιότερο πρόγραμμα (60μ., 200μ., 1000μ., 80μ. μετ' εμποδίων, άλμα εις μήκος, σφαιροβολία, ακοντισμό, 1000μ. βάδην). (« Le match », 1923) (“Damenländerkampf”, 1926) (« Le gala international », 1926).

Μετά από αυτή τη διεθνή εξέλιξη, τον Νοέμβριο του 1926 το ΔΣ του ΣΕΓΑΣ όρισε μία πενταμελή Επιτροπή, η οποία κλήθηκε να αποφανθεί εάν ο γυναικείος αθλητισμός «δέον να εισαχθή και παρ' ημίν» (Μανιτάκης, 1929, 2). Η Επιτροπή σχηματίστηκε από επιφανή στελέχη της αθλητικής ζωής. Το γνωστότερο από τα μέλη ήταν ο Ιωάννης Χρυσάφης (1873-1932), Γ'

Ολυμπονίκης στον ομαδικό αγώνα του δίζυγου κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Ο Χρυσάφης είχε σπουδάσει Φυσική Αγωγή στην Ελλάδα και τη Σουηδία. Εκπαιδευτικός, επιστημονικός σύμβουλος των ελληνικών αποστολών σε Ολυμπιακούς Αγώνες, συγγραφέας και Γενικός Επιθεωρητής του τμήματος Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας επί τρεις σχεδόν δεκαετίες, υποστήριζε το σουηδικό σύστημα γυμναστικής και μαζικής άθλησης. Παρά τη μακροχρόνια συμμετοχή του στη διοίκηση του αγωνιστικού αθλητισμού, ο Χρυσάφης δήλωνε απολύτως αντίθετος στην εξειδικευμένη προπόνηση του πρωταθλητισμού και τα ρεκόρ (Καντζίδου, 2007, Βίος και πολιτεία», 1931). Ο Φίλιππος Καρβελάς (1877-1952), συναθλητής και συνεργάτης του Ι. Χρυσάφη, είχε επίσης σπουδάσει στη Σουηδία («Ποιός ο Φίλιππος Καρβελάς», 1950). Τα άλλα μέλη της Επιτροπής ήταν ο Μιχαήλ Χρυσάφης (Ορθοπαιδικός Ιατρός, Πρόεδρος της Ενώσεως Ποδοσφαιρικών Σωματείων Πειραιώς και μέλος του Δ.Σ. της Ελληνικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας), ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος (ιατρός, Διευθυντής Υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής) και ο Αθανάσιος Λευκαδίτης (1872-1944, καθηγητής Φυσικής Αγωγής και πρωτεργάτης του προσκοπισμού).

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ΣΕΓΑΣ δεν κάλεσε τον Δ. Δάλλα να συμμετάσχει στις εργασίες της Επιτροπής. Όπως σημειώθηκε στη *Βραδονή*, στην οποία αρθρογραφούσε ο Πρόεδρος του Πανιωνίου, η Επιτροπή δεν θα δυσκολευόταν να αποφανθεί θετικά: το τεθέν ερώτημα παρήλκε επειδή ο γυναικείος αθλητισμός ήταν ήδη μία πραγματικότητα χάρη στον Πανιώνιο («Ο γυναικείος αθλητισμός εν Ελλάδι», 1926β).

Ταυτόχρονα με τις παραπάνω διεργασίες, ο Πανιώνιος υπέβαλε προς τον ΣΕΓΑΣ ένα αίτημα για άδεια τέλεσης επίσημων γυναικείων αγώνων κλασικού αθλητισμού. Ο Πρόεδρος του Πανιωνίου Δ. Δάλλας απευθυνόταν σε συναδέλφους Συμβούλους, οι μισοί εκ των οποίων ήταν νέοι σε ηλικία φίλαθλοι που απαιτούσαν δράση και πρόοδο (Μανιτάκης, 1962, σ. 493). Η νέα κίνηση του Πανιωνίου έφερε τον χαρακτήρα μίας ευρύτερης κοινωνικής διεκδίκησης με στόχο την τυπική νομιμοποίηση του γυναικείου αθλητισμού – ενώ παράλληλα δήλωνε την ετοιμότητα των αθλητριών και του συλλόγου ότι θα ανταποκριθούν στις προκλήσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος. Ο γυναικείος

αθλητισμός είχε εντωμεταξύ εισαχθεί σε γειτονικά κράτη: Τουρκία (1922), Ρουμανία (1923), Βουλγαρία (1924), ενώ οι αθλήτριες της Γιουγκοσλαβίας μετείχαν σε διεθνείς συναντήσεις (Φαλτάιτς, 1926) (Em. Ka., 1926).

Ο ΣΕΓΑΣ απάντησε αρνητικά και κάλεσε τον Πανιώνιο να αναβάλει τους αγώνες επειδή το θέμα «μελετάται ακόμη» (Φαλτάιτς, 1926). Παρά την απαγόρευση, ο Πανιώνιος προχώρησε σε μία ακόμα δημόσια επίδειξη του Τμήματος Γυναικείου Αθλητισμού - η οποία παρουσιάστηκε σε σύσσωμο τον Τύπο ως Α' «επίσημοι» Γυναικείοι Αγώνες στίβου (6 Δεκεμβρίου 1926, Παναθηναϊκό Στάδιο). Η εξέλιξη αυτή επισφράγισε τη δημόσια αντιπαράθεση του Πανιωνίου με τον ΣΕΓΑΣ πάνω στο θέμα του γυναικείου αθλητισμού.

Ο Πανιώνιος διέθετε πλέον τον τεχνικό εξοπλισμό για να εμπλουτίσει το πρόγραμμα με αγωνίσματα ρίψεων. Εάν επρόκειτο για αγώνες ανδρών μάλλον θα είχαν αναβληθεί λόγω του ψύχους και της απειλητικής βροχής, επισημάνθηκε στον Τύπο. Εντέλει οι αγώνες τελέστηκαν αρμονικά: η άρτια διοργάνωση των Δ. Δάλλα και Ε. Μπαμιέρου, η απόδοση των 50 περίπου αθλητριών, από 12 έως 20 περίπου ετών, και η κινηματογράφηση των προσπαθειών που άρχισαν να προβάλλονται από την επόμενη μέρα στο *Κεντρικόν*, απέσπασαν θετικά σχόλια. Όλες οι επιδόσεις του Ιουνίου βελτιώθηκαν σημαντικά. Πολυνίκης αναδείχτηκε η 13χρονη Σοφία Μπεναρδή - μικρή αδελφή του διάσημου πρωταθλητή του δεκάθλου Στέλιου Μπεναρδή - η οποία ήταν ήδη γνωστή από τις επιτυχίες της κατά την επίδειξη του Ιουνίου. Ξεχώρισε και η συμμετοχή της Αγγλαίας Γεωργοπούλου του Αθλητικού Συλλόγου Πέρα Κωνσταντινούπολης, η οποία είχε ήδη λάβει μέρος σε αγώνες στο στάδιο του Καδήκιοϊ (Σπόρτομαν, 1926). Όπως επισημάνθηκε στον *Ελεύθερο Τύπο*, η σωματική αλκή των αθλητριών δεν «είνε και τόσο ευκαταφρόνητος, όπως ενομιζαμεν» (Ι.Ν.Φ., 1926). Δεν παρέστη κανένας εκπρόσωπος του ΣΕΓΑΣ και του Υπουργείου Παιδείας. («Από τους αθλητικούς αγώνες», 1926) («Η αθλητική επίδειξις», 1926) («Η γυναίκα και ο αθλητισμός», 1926) (Φαλτάιτς, 1926).

Λίγες μέρες αργότερα, ολοκληρώθηκε με επιτυχία το Πρωτάθλημα Βόλλεϋ Γυναικών της Θεσσαλονίκης (Σκιαδάς, 1998, σ. 98). Ήταν μία κατάκτηση για τον τοπικό γυναικείο αθλητισμό: είχε

προηγηθεί η άρνηση της οργανωτικής επιτροπής της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης να συμπεριλάβει μία επίδειξη βόλλεϋ στο πρόγραμμα των σχετικών εκδηλώσεων. Σύμφωνα με ένα εκτενές ρεπορτάζ της *Μακεδονίας*, ήταν απολύτως δικαιολογημένη η μεγάλη θλίψη και αγανάκτηση των αθλητριών, οι οποίες προετοιμάζονταν εντατικά επί ένα εξάμηνο για τον σκοπό αυτό («Η θλίψις των αθλητριών», 1926).

Κατά τους επόμενους μήνες, το γυναικείο αθλητικό κίνημα εξαπλώθηκε τόσο ραγδαία ώστε να παρομοιαστεί με «επιδημία». Το ένα μετά το άλλο, τα σωματεία των μεγάλων αστικών κέντρων δημιούργησαν γυναικεία τμήματα, ενώ ιδρύθηκαν και καθαρά γυναικείοι αθλητικοί σύλλογοι (Καπιτσόγλου, 1927α).

Την άνοιξη του 1927, στο Β' Πρωτάθλημα Βόλλεϋ-Μπωλ του Πανιωνίου έλαβαν μέρος 8 ομάδες, ένας διπλάσιος αριθμός σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονιά – ενώ παράλληλα τελέστηκε και χωριστό πρωτάθλημα ΠαρθENAγωγείων. Εκτός από τον αναμενόμενο συγγενικό και φιλικό κύκλο των αθλητριών, φιλάθλους και αθλητικούς παράγοντες, η παρουσία της ανώτατης πολιτικής ηγεσίας προσέδωσε τη μεγαλύτερη δυνατή αίγλη στο εγχείρημα. Η ομάδα των «Θεοσιάδων» έφτασε αήττητη στην κατάκτηση του Πρωταθλήματος με αρχηγό τη Νία Ησαΐα και ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης απένειμε το έπαθλο της *Βραδυλής* στην Θ. Δημητριάδου: «Καπέλλα, παλτά, έντυπα διάφορα επετούσαν εις την κερκίδα στον αέρα! Ιαχαί της νίκης! Χαλασμός κόσμου επί δέκα ολόκληρα λειπά!» (Καπιτσόγλου, 1927β) («Ο γυναικείοι αγώνες βόλλεϋ», 1927). «Δεν παραλείπω να συγχαρώ εγκάρδια τη «Βραδυνή» ως αθλοθέτιδα του αγώνος Βόλλεϋ-μπωλ», δήλωσε η Θ. Δημητριάδου, «καθώς επίσης και να εκφράσω τη λύπη μου για την τελεία αδιαφορία του Κράτους προς την τόσο σημαντική αυτή γυναικεία αθλητική κίνηση στην Ελλάδα» («Από τους γυναικείους αγώνες», 1927). Απουσίαζε μόνο το Δ.Σ. του ΣΕΓΑΣ «αναμένον φαίνεται ακόμη να αποφανθή η ειδική επιτροπή αν πρέπει να εισαχθή εν Ελλάδι ο γυναικείος αθλητισμός» («Οι αυριανοί γυναικείοι αγώνες», 1927) («Ο γυναικείος αθλητισμός εθιριάμβευσε», 1927).

Το αγωνιστικό επίπεδο είχε εντωμεταξύ εξελιχθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να υποστηριχθεί ότι οι γυναικείες ομάδες βόλλεϋ ήταν σε θέση να αναμετρηθούν με ανδρικές ομάδες (Καπιτσόγλου,

1927β). Η συνοχή και η τεχνική του ΓΟ Ελληνίδων δήλωναν πλέον διεθνή κλάση. Όπως μαθαίνουμε από ένα μεταγενέστερο δημοσίευμα του *Έθνους*, το 1927 τελέστηκε μία πρωτοφανής διεθνής αναμέτρηση: «η βαρυτάτη ήττα που υπέστησαν οι Ιταλοί παίκται βόλλεϋ που ήλθον με την λαμπράν ιταλικήν ομάδα κατά τους [...] ελληνικοιταλικούς αγώνες του Σταδίου και κατά τους οποίους ο Γυμναστικός Σύλλογος (*sic*) Ελληνίδων ενίκησε, και μάλιστα κατά κράτος, τους Ιταλούς παίκτας, με δύο έναντι μηδέν [...] Δικαίως δε οι Ιταλοί παίκται έμειναν τότε κατάπληκτοι από το αρκετά απροσδόκητο αποτέλεσμα» («Η Ελληνίς», 1928).

Τον Ιούλιο του 1927, ο ΣΕΓΑΣ συγκάλεσε έκτακτη Γενική Συνέλευση για το θέμα του γυναικείου αθλητισμού. Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* αποκάλυψε ότι το κυρίαρχο κλίμα στον Σύνδεσμο ήταν ιδιαίτερα εχθρικό: «Αν δεν κατανόησαν το μάταιον της προσπάθειάς των, θα το κατανοήσουν ταχέως... ελπίζωμεν ότι [η έκτακτη Γενική Συνέλευση του ΣΕΓΑΣ] θα θέση τελειωτικώς το ζήτημα εις την θέσιν του [...] - Ας στερηθούν οι φιλοπρόοδοι φίλαθλοι μας του θεάματος να παρακολουθούν τας Ελληνίδας συναγωνιζομένας εις τον ανώμαλον δρόμον, εις τους δρόμους ταχύτητας, εις τα άλματα και εις τας ρίψεις... [Ο γυναικείος αθλητισμός εμφανίστηκε στην Ελλάδα από «μεγάλο σνομπισμό», όπως το] «τσάρλεστον, τα μπαιν-μιζτ, και άλλοι νεωτερισμοί λούσου και κοσμικής επιδείξεως... είναι μια γυναικεία τρελλή επινόησις... βασιζεται εις μίαν πρόσκαιρον και επιπολαίαν τάσιν του ασθενούς φύλου» («Ο αθλητισμός των γυναικών», 1927).

Η έκτακτη Γενική Συνέλευση αναβλήθηκε ελλείψει απαρτίας, ενώ ο Σύνδεσμος άρχισε να δέχεται διεθνείς πιέσεις. Η πανίσχυρη Διεθνής Ομοσπονδία Ερασιτεχνικού Κλασικού Αθλητισμού (International Amateur Athletics Federation, IAAF) κάλεσε τον ΣΕΓΑΣ να διαβιβάσει προς την Εκτελεστική Επιτροπή των Ολυμπικών Αγώνων του 1928 τις θέσεις του για το γυναικείο πρόγραμμα. Εάν ο ΣΕΓΑΣ δεν αναλάμβανε τη διοίκηση του γυναικείου αθλητισμού, τότε η IAAF θα απευθυνόταν απευθείας στα γυναικεία σωματεία. Όπως σημειώθηκε στη *Βραδυνή*, ο ΣΕΓΑΣ «σκέπτεται και ίσως επί μακρόν θα σκέπτεται και αιωνίως θα σκέπτεται αν θα αναλάβη ή όχι την διοίκησιν του γυναικείου αθλητισμού» (Ο γυναικείος αθλητισμός εθριάμβευσε», 1927).

Το καλοκαίρι του 1927, η ειδική Επιτροπή του ΣΕΓΑΣ έθεσε το ζήτημα στο επίκεντρο ενός παθιασμένου δημοσίου μονολόγου. Τα μέλη της Επιτροπής έδωσαν μία μεγάλη μάχη κατά του γυναικείου αθλητισμού μέσα από τις σελίδες του *Ελεύθερου Βήματος*. Ανάμεσα στα επιχειρήματα που προβλήθηκαν συναντάμε τη βιολογική κατωτερότητα της γυναίκας για τις απαιτήσεις του αθλητισμού, αλλά και τις αρνητικές επιπτώσεις για την ευγονική της «ελληνικής φυλής». «Είμαι κατά της καταχρήσεως του αθλητισμού και ιδίως των ρεκόρ», ανέφερε η Έκθεση του Μ. Χρυσάφη προς τον ΣΕΓΑΣ, «ο αθλητισμός από υγιεινής και καλαισθητικής απόψεως είναι καταστρεπτικός εις το γυναικείον σώμα... καταστρέφει τα γεννητικά όργανα, και ενώ ημείς αναμένομεν μητέρας αι οποίαι να τονώσουν την εξασθενηθείσαν φυλήν μας, μας παραδίδει η τρελλή μανία του αθλητισμού, γυναίκας, μη δυνάμενας να γίνουν μητέρας... Αι γυναίκες αθλήτριαι κατά 95% χάνουν την μητρότητά τους» («Το μέγα ζήτημα» 1927).

«Ο φίλος Μ. Χρυσάφης με απαλλάσσει πολλού κόπου», συνέχισε ο Ε. Λαμπαδάριος, ο οποίος, αν και τοποθετούσε τον εαυτό του στο στρατόπεδο των φεμινιστών, δήλωσε «υποχρεωμένος να συμφωνήσω καθ' ολοκληρίαν μαζί του... Η εμφάνις του γυναικείου αθλητισμού εις την Ελλάδα προήλθεν από μόδα... Είμαι κατά του γυναικείου αθλητισμού και υπέρ της δια σουηδικών ασκήσεων και παιδιών, διαπλάσεως των Ελληνίδων» («Η συζήτησις», 1927). «Μου φαίνεται δύσκολο να σας απαντήσω», δήλωσε ο Π. Μανιτάκης, «έπρεπε να είμαι κορίτσι, δια να ξεύρω τι σκέπτονται οι αντιπρόσωποι του ασθενούς (;) φύλου» όταν επιδίδονται στον αθλητισμό, μία απασχόληση η οποία «απέχει πολύ από του να είνε ενδεδειγμένη». Αν και ο Π. Μανιτάκης είχε ψηφίσει στη Χάγη υπέρ του γυναικείου προγράμματος στους Ολυμπιακούς Αγώνες και παραδέχθηκε ότι «δεν είνε δυνατόν να αποφύγωμεν» την είσοδο της γυναίκας στον αθλητισμό, εντούτοις η άποψή του ήταν διαφορετική όσον αφορά την Ελλάδα: «Μία πολύ ελαφρά αθλητική άσκησις δεν θα ήτο επιβλαβής, άλλως τε από μικρά τα κορίτσια τρέχουν και πηδούν. Είμαι όλως πολέμιος κάθε εντόνου ασκήσεως και μάλιστα ειδικευμένης» («Ο γυναικείος αθλητισμός πρέπει», 1927).

Το *Ελεύθερον Βήμα* δεν προσκάλεσε στον διάλογο καμία καθηγήτρια Φυσικής Αγωγής με εμπειρία και έργο, όπως την Ισμήνη Χατζηκωνσταντίνου (Πρόεδρο του Αθλητικού Ομίλου Νεανίδων) ή τη Θ. Δημητριάδου. Απευθύνθηκε όμως στη φιλάθλο Αθηνά Σπανούδη, κόρη της μουσικοκριτικού Σοφίας Σπανούδη και του δημοσιογράφου και αθλητικού παράγοντα Κωνσταντίνου Σπανούδη, ο οποίος σύντομα θα αναλάμβανε τα ηνία του γυναικείου αθλητισμού: «Είμαι κηρυγμένη εναντίον κάθε φεμινιστικής τάσεως και ιδίως κατά του γυναικείου αθλητισμού εις τον οποίο γίνεται κατάδηλος η φυσική κατωτερότης της γυναίκας», δήλωσε η Σπανούδη, «[Η σημερινή γυναίκα είναι αδύνατον να αισθανθεί] την ιδανικότητα του κλασσικού αθλητισμού... Μα γιατί λοιπόν θέλουν νάχουμε πρωταθλήτριες, αφού ακόμη δεν κατορθώσαμε ν' αποκτήσουμε έστω και ένα αθλητή «διεθνούς κλάσεως»» («Η γνώμη των γυναικών», 1927).

Τον Αύγουστο του 1927, ανακοινώθηκε ότι η απόφαση της Επιτροπής του ΣΕΓΑΣ ήταν αρνητική. Με ψήφους 4 έναντι 1, η Επιτροπή τοποθετήθηκε κατά του γυναικείου αθλητισμού και υπέρ μιας «έλλογης και συμμετρικής ασκήσεως», χωρίς όμως να οριοθετήσει τις παραπάνω κατηγορίες και να δώσει σαφείς οδηγίες για τις μελλοντικές κινήσεις του ΣΕΓΑΣ («Ο γυναικείος αθλητισμός πρέπει», 1927).

Μία εβδομάδα μετά από την απορριπτική απόφαση του ΣΕΓΑΣ, ο Πανιώνιος ΓΣΣ προχώρησε σε Γυναικείους Αγώνες στίβου (14-15 Αυγούστου 1927), οι οποίοι τελέστηκαν παράλληλα με μεγάλους αγώνες σκυταλοδρομιών μεταξύ ανδρικών ομάδων. Παρά το πρωτοφανές κύμα καύσωνα και την εορτή του Δεκαπενταύγουστου, οι Αγώνες προκάλεσαν το ενδιαφέρον του κοινού. Οι διαγωνιζόμενες άφησαν άριστες εντυπώσεις, σημείωσε ο Δ. Καραμπάτης, Έφορος πλέον του γυναικείου Τμήματος του Πανιωνίου ΓΣΣ (Καραμπάτης, 1927). Η στάση του Τύπου ήταν εν γένει θετική («Οι γυναικείοι αγώνες», 1927) («Τα αποτελέσματα», 1927), αλλά το ρεπορτάζ του *Ελεύθερου Βήματος* παρέμεινε απορριπτικό: «Η εξωτερική εμφάνισις ήτο κάθε άλλο παρά σύμφωνος με την γυναικείαν καλαισθησίαν και αρκετά σεμνότυφος. Πολλάι κατήλθον επί του στίβου με μαύρα κοντοβράκια, άλλες φουστάνια, με κυλόττες και πολλές με κάλτσες επάνω από το γόνατο.

Με τοιαύτην εξάρτησιν ήθελαν τα κορίτσια μας να κάμουν γυναικείον αθλητισμόν;» («Οι αγώνες του Σταδίου» 1927).

Ο ΓΟ Ελληνίδων απουσίασε από τους Αγώνες. Η Θ. Δημητριάδου βρισκόταν στο Παρίσι για ένα πρόγραμμα μετεκπαίδευσης της Ανωτάτης Σχολής Φυσικής Αγωγής. Τα βασικά μέλη της ομάδας του ΓΟ Ελληνίδων (Ν. Ησαΐα, Αγγελική Κουβελά, Μπέμμη Χριστοφίδου και Πολίτη) διέθεταν την οικονομική δυνατότητα για να βρεθούν κοντά στην προπονήτρια. Η ελληνική αποστολή παρακολουθούσε την κίνηση του σωματείου Fémina Sport με σκοπό μία διεθνή συνάντηση (Eifel, 1927). Ο γαλλικός Τύπος αναφέρθηκε με θετικά σχόλια στην παρουσία την ελληνίδας γυμνάστριας (F.L., 1927).

Κατά τους επόμενους μήνες, ο ΣΕΓΑΣ παρακολούθησε τον γυναικείο αθλητισμό να επιβάλλεται ορμητικά ως φυσική εξέλιξη. Όπως υπολογίστηκε, στην περιοχή της Αθήνας περίπου 200 κορίτσια γυμνάζονταν συστηματικά, εκ των οποίων περίπου 20 στον στίβο (Παράσχος, 1928α) – άλλες εκτιμήσεις έδιναν μεγαλύτερους αριθμούς. Εάν εξαιρέσουμε τα ιδιωτικά σχολεία, η υπόλοιπη κίνηση αναπτύχθηκε στις αυλές των σχολείων και σε 6 γυμναστήρια της πρωτεύουσας κατά τις ώρες που έμεναν ελεύθερα από τους αθλητές, δηλ. κυρίως τις ώρες που ο ήλιος καίει περισσότερο («Η Ελληνίς», 1928). Η υποδομή δεν ήταν μόνο ανεπαρκής για μία τεράστια περιοχή 800 χιλιάδων, αλλά και πρωτόγονη – επρόκειτο ουσιαστικά για μάντρες σε ελεεινή κατάσταση, χωρίς σύγχρονα όργανα γυμναστικής και λουτρά («Το κράτος», 1928) (Παράσχος, 1928β). Η εικόνα ήταν καλύτερη στη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχαν 4 οργανωμένα γυμναστήρια. Από το 1927, δε, είχε ιδρυθεί ο Σύλλογος Αποφοίτων Ανωτάτου Παρθεναγωγείου (Πρόεδρος η καθηγήτρια Φυσικής Αγωγής Μαρίκα Χρηστάκου). Ο δραστήριος σύλλογος μετονομάστηκε *Άρτεμις*, απέκτησε υποδειγματικές εγκαταστάσεις και διοργάνωσε αγώνες στίβου, ποδηλασίας και βόλλεϋ-μπωλ με επιτυχία («Γυμναστική και Αθλητική Ένωσις», 1927) (Τζωρτζίδης, 1928) («Μία συνάντησις» 1929).

«Χωρίς τον «Πανιώνιον» θα εκοιμώμαστε ακόμη», δήλωσε η Ι. Χατζηκωνσταντίνου, «Ο «Πανιώνιος» μας εξύπνησε, μας έδωσε ένα γερό σκούντημα προς τον αθλητισμό» (Παράσχος, 1928β). «Όλη η αθλητική γυναικεία κίνησης, η οποία παρατηρείται τα τελευταία αυτά χρόνια στον

τόπο μας, οφείλεται σε ιδιωτική πρωτοβουλία», συμφώνησε η Θ. Δημητριάδου, «Το κράτος έμεινε σχεδόν ξένον, δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για όλη αυτή την κίνηση, και ίσως αυτό να απέβη σε καλό, γιατί το κράτος είναι ζυγός για όλες τις εργασίες. Αλλά πώς και πού θέλετε να ασκηθούν οι γυναίκες, αφού δεν υπάρχουν δημόσια γυναικεία γυμναστήρια; Τα μόνα κορίτσια που γυμνάζονται είναι των ευπόρων τάξεων, όχι μόνον διότι διαθέτουν περισσότερον καιρόν, αλλά και διότι είναι εις θέσιν να πληρώσουν τα διδάκτρα της σχολής [γυμναστικής]. Και όμως, όχι τα εύπορα τόσο, όσο τα φτωχά, τα εργαζόμενα κορίτσια έχουν ανάγκην γυμναστικής ασκήσεως και σπορ... δυστυχώς για τα φτωχοκόριτσα και αυτή ακόμη η γυμναστική, από την οποία έχομεν τόση ανάγκη, θεωρείται είδος πολυτελείας» (Παράσχος, 1928α).

5 1928, επίσημη αποδοχή

Στις 16 Μαρτίου 1928, ο ΣΕΓΑΣ εξέδωσε την εγκύκλιο υπ' αρ. 10/1106:

«Το Διοικ. Συμβούλιον του Συνδέσμου εν τη επιθυμία του όπως διαδόση το φιλαθλον πνεύμα και τον Ολυμπισμόν και εις τα γυναίκας απεδέχθη και ανέλαβε υπό την διεύθυνσίν του και επίβλεψιν, την γυναικείαν αθλητικήν κίνησιν την αναφερομένην εις τα αθλήματα στίβου, αντισφαιρίσεως, οπλομαχία, σκοποβολήν, κυνηγεσίαν, παιδιάς, πάλην, και πυγμαχίαν» («Ο γυναικείος αθλητισμός αναγνωρίζεται», 1928).

Εάν η θέση του στίβου ήταν αναμενόμενη στον παραπάνω κατάλογο, η παρουσία της πάλης και της πυγμαχίας σίγουρα εκπλήσσουν - προφανώς εξηγείται λόγω της πρόθεσης του ΣΕΓΑΣ να τερματίσει την πυγμαχική κίνηση μεταξύ γυναικών, στην οποία είχε διακριθεί και η πολυσύνθετη πρωταθλήτρια στίβου του Πανιωνίου Ειρήνη (Ρένα/Ρενέ) Αρμάου (1914-1957) (Τηλεφωνική συνέντευξη της κ. Πανδώρας Ξαρχάκου, 2017) (ΑΛΣ, 1953).

Ο ΣΕΓΑΣ τέθηκε υπό την αιγίδα της Διεθνούς Γυναικείας Αθλητικής Ομοσπονδίας (FSFI) και κάλεσε τα σωματεία να δημιουργήσουν τμήματα κλασικού αθλητισμού γυναικών - κάτι το

οποίο είχε ήδη γίνει προ καιρού. Επίσης, περίπου 50 γυναικείες ομάδες βόλλεϋ, τένις και ποδοσφαίρου ήδη υπήρχαν μόνο στην Αθήνα και στον Πειραιά («Η Ελληνίς», 1928). Τα σωματεία κλήθηκαν να ορίσουν ειδικές ώρες για την άσκηση των γυναικών με κάθε προσπάθεια για επίβλεψη «από της απόψεως του σεμνού και της ηθικής». Κάθε παλαιά δήλωση εγγραφής θεωρήθηκε άκυρη και οι ασκούμενες ήταν ελεύθερες να εγγραφούν σε όποιο Σωματείο επιθυμούν («Ο γυναικείος αθλητισμός αναγνωρίζεται», 1928).

Στις 8 Μαΐου 1928, το Διοικητικό Συμβούλιο του ΣΕΓΑΣ υιοθέτησε νέο Κανονισμό και συγκρότησε Τεχνικές Επιτροπές για κάθε άθλημα. Πρόεδρος της πρώτης Τεχνικής Επιτροπής Αθλητισμού Γυναικών (ΤΕΑΓ) εξελέγη ο Δ. Δάλλας και μέλη οι Λεωνίδας Πτέρης, Ιωάννης Γιαννούλης, Ι. Χρυσάφης, Θ. Δημητριάδου, Ι. Χατζηκωνσταντίνου και Νίνα Παρίση («Αποφάσεις», 1928).

Μία από τις πρώτες διοικητικές ενέργειες της Επιτροπής ήταν να αναγνωρίσει «επίσημα» πανελλήνια ρεκόρ γυναικών. Δεν λήφθηκαν υπόψη τα καταγεγραμμένα ρεκόρ της διετίας 1926-7, αλλά οι πρώτες επιδόσεις αμέσως μετά την από ίδρυση της Επιτροπής - τις οποίες είχε σημειώσει η 14χρονη Δομνίτσα Λανίτου (1914-2011) στα αγωνίσματα του άλματος εις ύψος και εις και του άλματος εις μήκος, κατά τους ΙΗ΄ Παγκόπριους Αγώνες (19-20 Απριλίου 1928, Λάρνακα). «Δεδομένου... ότι οι αγώνες αυτοί ήσαν οι πρώτοι επίσημοι... μετά την παραδοχή του γυναικείου αθλητισμού υπό του Σ.Ε.Γ.Α.Σ.», σχολίασε ο Π. Μανιτάκης, «η Δομνίτσα είχε την τιμή να ανοίξει με τις νίκες της την επίσημη ιστορία του στη χώρα μας και να καταλάβη την εναρκτήρια βαθμίδα στους πίνακες των ρεκόρ των δύο αγωνισμάτων» (Μανιτάκης, 1962, 562). Ο Νικόλαος Λανίτης (1872-1958), πατέρας της νεαρής ρεκορντγούμαν, ήταν γνωστός πολιτικός, δικηγόρος, συγγραφέας και φιλάθλος. Πρόεδρος του ΓΣ Ολύμπια, συνεργαζόταν επί χρόνια με τον ΣΕΓΑΣ κατά τη διοργάνωση αθλητικών εκδηλώσεων που υπογράμμιζαν την πολιτική της Ένωσης. Η επίσημη αναγνώριση των παραπάνω επιδόσεων - συμπτωματική ή συμβολική, εφόσον η Κύπρος ήταν αποικία του Βρετανικού Στέμματος - προκάλεσε κατά τα χρόνια που ακολούθησαν μία διαστρέβλωση στην αθλητική ιστορία. Ορισμένα έργα, όπως του Π. Μανιτάκη, δεν αναφέρονται

καθόλου στην καθοριστική διετία 1926-7. Η μεταγενέστερη εργογραφία συχνά αναπαράγει τη σιωπή του ΣΕΓΑΣ με αποτέλεσμα να μην τοποθετείται το εναρκτήριο έτος του ελληνικού γυναικείου κλασικού αθλητισμού στο 1923 ή το 1926, αλλά στο 1928.

6 Η πολιτική του ΣΕΓΑΣ για τον γυναικείο κλασικό αθλητισμό μετά από την επίσημη αποδοχή

Το καλοκαίρι του 1928, η ΕΟΑ αποφάσισε να στείλει μία πολυμελή ομάδα στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Άμστερνταμ - η αποστολή αθλητριών ήταν εκτός συζήτησης. Αν και οι αρχικές ανταποκρίσεις παρέπεμπαν σε μία μάλλον ανέμελη εικόνα (Γιαννουλάτος, 1928α), οι αποτυχίες των αθλητών γρήγορα αποκάλυψαν ένα καθόλου κολακευτικό παρασκήνιο (Γιαννουλάτος, 1928β). Ο Απόστολος Νικολαΐδης, Αρχηγός της Εθνικής Ομάδας, κατηγορήσε ένα μεγάλο αριθμό από αθλητές για έλλειψη αθλητικής συνείδησης, κακή διαγωγή, ασυνέπεια κατά τις προπονήσεις και οικονομικές ατασθαλίες («Η Ελλάς εις την 9^{ην} Ολυμπιάδα», 1928) («Μια μαύρη σελίς», 1928). Η σχετική Επίσημη Έκθεση προς την ΕΟΑ οδήγησε σε παρέμβαση της Δικαστικής Επιτροπής του ΣΕΓΑΣ, εκδόθηκε πόρισμα και διάσημοι πρωταθλητές τιμωρήθηκαν με πολύμηνες ποινές αποκλεισμού («Η προχθεσινή συνεδρία», 1928). Οι αποκαλύψεις προκάλεσαν τεράστια ένταση στον αθλητικό κόσμο (Κανταρές, 1928).

Παρά την απουσία των ελληνίδων αθλητριών στο Άμστερνταμ, οι Δ. Δάλλας και Λ. Πτέρης αντιπροσώπευσαν τον ΣΕΓΑΣ στο Διεθνές Συνέδριο Γυναικείου Αθλητισμού που πραγματοποιήθηκε παράλληλα με τους Αγώνες. Οι έλληνες αντιπρόσωποι παρουσίασαν στην Πρόεδρο του Συνεδρίου Α. Milliat ένα λεύκωμα με φωτογραφίες από γυναικείους αγώνες στο Στάδιο, ομαδικές ασκήσεις, χορούς κ.λπ., το οποίο απέσπασε θετικά σχόλια όχι μόνο για το γυμναστικό έργο, αλλά και για το «κάλλος και την χάριν των Ελληνίδων αθλητριών» (Δάλλας, 1929).

Στις 21 Οκτωβρίου 1928, τελέστηκαν οι Γ' Γυναικείοι Αγώνες στίβου του Πανιώνιου, οι πρώτοι μετά από την επίσημη αποδοχή του ΣΕΓΑΣ. Προηγήθηκαν αλληπάλληλες αναβολές λόγω της τρομερής επιδημίας του δάγκειου πυρετού. Αν και οι Αγώνες συνέπεσαν με την έναρξη του ποδοσφαιρικού πρωταθλήματος, η προσέλευση των θεατών ήταν ικανοποιητική, όπως και τα νέα

ρεκόρ («Αθλητικά», 1928) – ένα στοιχείο που δείχνει την ένταση της προσπάθειας των αθλητριών για υψηλές επιδόσεις. Μετά από λίγες μέρες, αποκαλύφθηκε ότι υπήρχαν ριζικές διαφορές μεταξύ των μελών της ΤΕΑΓ όσον αφορά το μέλλον του γυναικείου αθλητισμού. Ο Μιχαήλ Ε. Χρυσάφης επανήλθε σε πρωτοσέλιδο της *Αθλητικής* για να καταδικάσει τον γυναικείο αθλητισμό ως αντίθετο στη μητρότητα και τη βελτίωση «της φυλής μας»: τα ρεκόρ δεν είναι έργο «των παρόντων χρόνων [...] η σωματική κατασκευή των γυναικών δεν επιτρέπει τοιαύτας επικινδύνους προσπάθειας» (Χρυσάφης, 1928). Η παρέμβαση του Μ. Χρυσάφης προκάλεσε την αντίδραση της Ι. Χατζηκωνσταντινίου, επίσης μέλους της ΤΕΑΓ. Η έγκριτη γυμνάστρια απάντησε τονίζοντας ότι η πρωτοπορία του Πανιωνίου θα έπρεπε να κατευθύνει τις Ελληνίδες προς τον πρωταθλητισμό, την επιδίωξη επιδόσεων, την ολυμπιακή συμμετοχή (Χατζηκωνσταντινίου, 1928α). Όπως συμπλήρωσε: «Ό,τι αν έγινε μέχρι σήμερα όσον αφορά τον γυναικείον αθλητισμόν οφείλεται εις μίαν φυσικήν εξέλιξιν των πραγμάτων [... η Ελλάδα] δεν είναι ούτε αρτηριοσκληρωτική, ούτε και αδύνατος να παρουσιάσει μίαν ανάλογον προς την ιστορίαν της, προς τας δυνάμεις της και το κλίμα της γυναικείαν αθλητικήν ανάπτυξιν, ικανήν να δικαιώση τας απαιτήσεις πάντων [...] Έμφυχον υλικόν υπάρχει ευτυχώς εις την Ελλάδα αρκετό και εκλεκτό αρκεί μόνον να βρεθούν οι ικανοί δια να το διαπλάσουν» (Χατζηκωνσταντινίου, 1928β). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διετία 1928-9 τελέστηκαν αγώνες στίβου γυναικών σε πόλεις της Ελλάδας (Χίο, Θεσσαλονίκη, Ξάνθη), την Κύπρο και την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (Δραγάνης, 1931).

Τον Νοέμβριο του 1929, ο δημοσιογράφος και εκδότης Κωνσταντίνος Σπανούδης (1871-1941) διαδέχθηκε τον βαριά άρρωστο Δ. Δάλλα στη θέση του Προέδρου της ΤΕΑΓ. Η διαδοχή άλλαξε τη φυσιογνωμία της Επιτροπής. Ο Κ. Σπανούδης ξεκαθάρισε από την πρώτη συνεδρίαση ότι η παραμονή του στη συγκεκριμένη θέση τελούσε υπό απαράβατους όρους: «Δεν μπορεί και δεν πρέπει να κάμει η γυναίκα αθλητισμόν εις το αυτόν πλαίσιον με τον άνδρα. Αυτό αποκλείεται», δήλωσε, «ο προορισμός της γυναίκας είναι να γίνη σύριον καλή σωματικώς και ψυχικώς μητέρα και να αποδώσει εύρωστα παιδιά». Ενώ απέμεναν δύο εβδομάδες έως τους Δ' Γυναικείους Αγώνες στίβου του Πανιωνίου, ο Κ. Σπανούδης εξέφρασε το αταλάντευτο δόγμα του ΣΕΓΑΣ: «Θέλωμεν την

γυναίκα προ παντός καλοσχηματισμένην και εύρωστη, όχι ανδρογυναίκα... Είμαι επαναστάτης, αλλά θέλω την γυναίκα εντός των ορίων της φύσεως [...] «Δεν έχωμεν ανάγκην αθλητριών αι οποιαι να πραγματοποιούν μεγάλα ρεκόρ» (Αγγελόπουλος, 1929β).

Το πρώτο συμβούλιο της ΤΕΑΓ υπό τον Κ. Σπανούδη, στο οποίο παρέστη και ο Πρόεδρος του ΣΕΓΑΣ Γ. Κίτσος, αποφάσισε τη μείωση του αριθμού των επιτρεπτών αγωνισμάτων: εγκρίθηκε η εισήγηση του Μ. Χρυσάφη να απαγορευτεί κάθε δρόμος άνω των 150μ. ως «σκληρός» για γυναίκες, όπως και η σφαιροβολία λόγω της «έντονης ώθησης» (Χρυσάφης, 1928) («Ο γυναικείος αθλητισμός», 1929) («Γυναικείοι αγώνες», 1929). «Εξω οι αθλήτριες πηδάν εμπόδια, επί κοντώ, άλμα εις ύψος άνευ φοράς, ρίχνουν λίθο, επιδίδονται στην πάλη, στην πυγμαχία, στον ανώμαλο... εδώ καταργούμε τη σφαίρα!» σημειώθηκε στο περιοδικό *Όλα τα Σπορ*, «ομολογουμένως όσο πάμε και οπισθοδρομούμε!» (Νέλλη, 1929). Είναι χαρακτηριστικό ότι τις ίδιες ημέρες, σε μία μεγάλη σύσκεψη για το μέλλον του ελληνικού αθλητισμού υπό την προεδρεία του πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου, δεν φαίνεται να συζητήθηκε το θέμα της γυναικείας συμμετοχής («Το κράτος», 1929).

Η πολιτική του ΣΕΓΑΣ εξηγεί την αποκαρδιωτική εικόνα των Δ' Γυναικείων Αγώνων (30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1929). Όπως κάθε χρόνο, η ετήσια αυτή εκδήλωση αποτέλεσε την αρχή, το αποκορύφωμα και το τέλος του γυναικείου κλασικού αθλητισμού στην πρωτεύουσα. Παρά τα νέα ρεκόρ των Σ. Μπεναρδή και Ρ. Αρμάου, αποχή των συλλόγων ήταν εμφανής, η συμμετοχή πενιχρή και η ώρα τέλεσης ακατάλληλη. Η παρουσία των δυναμικών σωματείων της Θεσσαλονίκης θα βοηθούσε, ενώ ο ΣΕΓΑΣ περιέβαλε την εκδήλωση με τέτοια ανεπισημότητα ώστε να θεωρείται προβληματική η γυναικεία αγωνιστική κίνηση στο μέλλον («Οι γυναικείοι αγώνες», 1929) (Ζαχάρωφ, 1929). Τρεις εβδομάδες μετά από τους Αγώνες, ο Δ. Δάλλας απεβίωσε σε ηλικία 68 ετών - κατά κοινή παραδοχή, η συμβολή του στον ελληνικό αθλητισμό υπήρξε μνημειώδης (Γ.Σ., 1929) («Απέθανεν ο Δ. Δάλλας», 1929) (Λινάρδος, 2018).

Από την άνοιξη του 1929, οι αλληπάλληλες προσκλήσεις για την αποστολή ελληνίδων αθλητριών στο εξωτερικό αποτέλεσαν ένα νέο πονοκέφαλο για τον ΣΕΓΑΣ. Πρώτα η Διεθνής Ομοσπονδία Γυναικείου Αθλητισμού κάλεσε τον ΣΕΓΑΣ να συγκροτήσει ομάδα για τους Γ'

Γυναικείους Παγκόσμιους Αγώνες (6-8 Σεπτεμβρίου 1930, Πράγα) (Δς, 1929). Λίγες μέρες αργότερα, η αθλητική ομοσπονδία της Ιταλίας κάλεσε τον ΣΕΓΑΣ να στείλει ομάδα στη Μπολόνια («Γυναικείοι αγώνες εις Ιταλίαν», 1929). Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, στο πλαίσιο των Προβαλκανικών Αγώνων της Αθήνας, ο Αρχηγός της αποστολής της Ρουμανίας Οκτάβιος Λουκίντνυ υποστήριξε ότι η απουσία γυναικείου προγράμματος αποτελούσε μία ουσιωδέστατη παράλειψη («Ο ελληνικός αθλητισμός συγκρινόμενος», 1929). Ο ΣΕΓΑΣ απάντησε ότι «Η Ελλάς στερείται επί του παρόντος τοιούτου αθλητικού υλικού και επομένως δεν θα δυνηθή να συνεισφέρει και αυτή το αναλογούν της μερίδιον» (Κουκ., 1929).

Μπορούμε να φανταστούμε την οργή των αθλητριών από το παραπάνω σχόλιο, αλλά πρέπει να επισημανθεί ότι σχεδόν όλος ο Τύπος στάθηκε στο πλευρό τους. Ένα άρθρο της *Ακρόπολης* δίνει την ακριβή εικόνα: «Ούτε αι προλήψεις των παλαιότερων φιλάθλων, ούτε αυτή η αδιαφορία των αθλητικών μας οργανισμών τας απογοητεύει... Αγώνιζονται με πείσμα, με ενθουσιασμόν [...] Ακόμη παρουσιάζουν στους αγώνας των - όσον περιορισμένης σημασίας και αν είναι - προσόντα που ασφαλώς ελάχιστα των σπορτουόμεν της Βαλκανικής Χερσονήσου δύνανται να εμφανίσουν. Και όλα αυτά, χωρίς την ελαχίστην σοβαράν γυναικείαν αγωνιστικήν κίνησιν. Δυο-τρεις φορές κάθε αθλητικήν περίοδο θα εμφανιστούν εις τους αθλητικούς στίβους. Εξ αυτών δε μόνο μία, σε αγώνας ατομικούς [...] Κατορθώνουν δε, χωρίς καμμίαν συστηματικήν προπόνησιν, χωρίς εποπτεία ειδικών προπονητών, να αποδίδουν επιδόσεις αι οποίαι αν δεν είναι ικανοποιητικά, προδίδουν ότι έχομεν υλικόν, το οποίον μπορεί εύκολα και γρήγορα ν' αποδώσῃ ὅ,τι αποδίδει δια τον αθλητισμόν μας - εν αναλογία πάντοτε - ο ανδρικός αθλούμενος κόσμος (...) Έχουμε τέτοιο αθλητικό υλικό, είμαστε τόσο γερή ράτσα, που αργά ή γρήγορα - όταν ο γυναικείος αθλητισμός μας ξεφύγει από τις προλήψεις - η Ελληνίς θα καταλάβῃ την πρώτην θέσιν εις την διεθνή αθλητικήν οικογένειαν. Αυτό όμως, όταν δεν αφίνουμε ὅλο το βάρος της γυναικείας αθλητικής κινήσεως εις ένα γυμναστικό Σωματείο... Η Μπεναρδή, η Αρμάου, η [Δέσπω] Διαμαντίδου, η [Αλίκη] Τσιμπουράκη, η Φορέστη, η Καλογλοπούλου, δεν είναι μόνον άξια θαυμασμού αλλά και μιμήσεως

(...) Και το τονίζομεν αυτό ιδιαίτερος γιατί εδώ και δύο χρόνια έχουμε τις ίδιες πρωταθλήτριες» («Η σημερινή ελληνοπούλα», 1929) .

Έως το 1930, δίπλα στις αθλήτριες που διαμόρφωσαν την πρώτη ελληνική κίνηση, αναδείχθηκαν και τα πρώτα αστέρια. Η Σοφία Μπεναρδή δεν υπήρξε μόνο πρωτοπόρος, αλλά και η πρώτη αθλήτρια του στίβου που απέκτησε πλατιά φήμη στην Ελλάδα (Σκαραβαίου, 1930α). «Είνε ένας γερός «κορίτσαρος». Πολύ χαριτωμένη, μ' ένα σώμα σφικτό, γεμάτο, ηλιοκαμμένο, μπρούτζινο», έγραψε γι' αυτήν ο Αχιλλέας Μαμάκης, «Φύσις ζωηρά, τρελλή, σκανδαλιάρικη, σας θέλγει αμέσως. Είνε μικρή παρ' ότι η αρκετά αρρενωπή της διάπλασις θέλει να την εμφανίση μεγαλύτερη». Σε κάθε αγώνα, η Μπεναρδή κατόρθωνε να αποσιπά 5, ακόμη 7 νίκες μέσα σε ένα δίωρο αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια διάκρισης στις αντιπάλους της (Μαμάκης, 1930).

Η Λώρα Μπαχώμη, μαθήτρια του Γερμανικού Σχολείου, συγκέντρωσε αμέσως τα βλέμματα τόσο για την απόδοση, όσο και για την παρουσία της. Αήττητη στο άλμα εις ύψος, περιγράφηκε στη *Βραδυνή* ως «μία πραγματική αθλήτρια, με παρουσιαστικόν ιπποτικώτατον και αθλητικωτάτην εμφάνισιν, που δίνει μαζί με τα ολόξανθά της μαλλιά την εντύπωσιν ξένης αθλητριάς. Έχει ακόμη και πολύ ωραίο στυλ» (Ι.Ν.Φ., 1926). Είναι η «ωραιότερα μας αθλήτρια», σχολίασε η Ίρις Σκαραβαίου, «μία αλήθεια που την παραδέχονται όλαι οι συνάδελφοί της άλλως τε... Είναι εξυπνότατη, με πολύ καλλιεργημένο πνεύμα, πράγμα που μας εκπλήττει λόγω του νεαρού της ηλικίας της» (Σκαραβαίου, 1930β).

Το 1927 πρωτοεμφανίστηκε η Ρενέ Αρμάου, ένα 13χρονο κορίτσι από την Κωνσταντινούπολη. «Επιδίδομαι σε όλα τα σπορ», δήλωσε το 1930 (Σκαραβαίου, 1930γ), χωρίς υπερβολή. Εκτός από τα αγωνίσματα ρίψεων του στίβου, το βόλλεϋ και την κολύμβηση, η Αρμάου έπαιξε τερματοφύλακας σε προπονήσεις ανδρικών ομάδων ποδοσφαίρου. Όταν άφηνε τα γάντια του τερματοφύλακα, δεν δίσταζε να περιβληθεί τα γάντια του μποξέρ. Στα 15 χρόνια της, εντάχθηκε στον κύκλο των πρώτων ελληνίδων «μποξερίνων» που διδάχθηκαν το «άγριο σπορ της γροθιάς» από τους πρωταθλητές της πυγμαχίας. Οι κορυφαίες επιτυχίες της επιβλητικής πρωταθλήτριας

ήλθαν μετά από το 1936 στη σκοποβολή (Τηλεφωνική συνέντευξη της κ. Πανδώρας Ξαρχάκου, 2017) (ΑΛΣ, 1953).

Η Κατίνα Καζαντζή (1915-2002), από την Κεσοάνη της Ανατολικής Θράκης, μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη. Ξεκίνησε από την ομάδα βόλλεϋ του Ανωτάτου Παρθεναγωγείου για να διαπρέψει μετέπειτα στον ακοντισμό με τα χρώματα της Αρτέμιδος και του Αστέρα. Μετριόφρων και μαχητική, διέθετε όλα τα φυσικά και ψυχικά προσόντα για διεθνείς διακρίσεις. Όπως και η Ρενέ Αρμάου, η Καζαντζή υπήρξε μία πραγματική all round πρωταθλήτρια (στιβος, τένις, ποδηλασία, βόλλεϋ, ξιφομαχία, αγωνιστική μηχανή). («Η αθλητική εξόρμησις», 1936) (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2007 σ. 41).

Έως το 1930, ο διεθνής αθλητικός κόσμος έχει ακούσει για τον ελληνικό γυναικείο αθλητισμό μόνο «δια των αρρένων αντιπροσώπων του εις το Συνέδριον Άμστερδαμ, δια των υπομνημάτων και δια των εικόνων», επισημάνθηκε στην *Αθλητική*, «δηλαδή τον εγνώρισεν εικονικώς. Καιρός είνε να τον γνωρίσει και προσωπικώς» (Δς, 1929) (Αγγελόπουλος, 1930α). Όμως όταν το καλοκαίρι του 1930 ο ΣΕΓΑΣ ειδοποίησε τις Σ. Μπιναρδή, Ρ. Αρμάου και την αθλήτρια του βόλλεϋ Αργυρώ Βενιεράτου να προπονηθούν για τους Παγκόσμιους Αγώνες της Πράγας, η ΤΕΑΓ υπήρχε μόνο στα χαρτιά και τελούσε υπό διάλυση («Η Επιτροπή», 1930). Η κίνηση του ΣΕΓΑΣ να δημοσιεύσει κάτω από τις παραπάνω συνθήκες ένα *Κανονισμόν Γυναικείου Αθλητισμού*, σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα, προκάλεσε καυστικά σχόλια. «Ο κλασικός αθλητισμός περιλαμβάνει τρεις και ημισείαν αθλητρίας και δέκα χιλιάδες αντιτύπων του ειδικού κανονισμού που εξέδωσε ο ΣΕΓΑΣ», έγραψε ο Α. Αγγελόπουλος, «Αι αθλήτριαι έχουν εγκαταλειφθεί εις την τύχη των. Παραλλήλως τα αντίτυπα έχουν εγκαταλειφθεί εις τα ντουλάπια του συνδέσμου. Σκουριάζουν αι μεν, σκωροτρώγονται τα δε. Και ο ΣΕΓΑΣ διατηρεί πολυμελή επιτροπήν Γυναικείου Αθλητισμού...» (Αγγελόπουλος, 1930β). Τελικά η ελληνική αποστολή δεν παρήλασε στο Letna Stadium της Πράγας, όπου διαγωνίστηκαν περίπου 200 αθλήτριες από 17 κράτη. «Η Ελλάς έχει πολλές καλές αθλήτριες», παρατήρησε ο Αρ. Αγγελόπουλος, «ακόμη, αι επιδόσεις των δεν απέχουν σημαντικά απ' αυτές [...] της Πράγας. Γιατί λοιπόν να μη μετέχη η Ελλάς; Λείπουν τα μέσα από τον ΣΕΓΑΣ; Όχι δα. Τότε; Τότε λείπει η

οργάνωσης, η προπαγάνδα, τα γυμναστήρια. Και γι' αυτά φωνάζουμε χρόνια τώρα» (Αγγελόπουλος, 1930γ).

Συζήτηση

Οι κοινωνικοπολιτικές διεργασίες που οδήγησαν στην επίσημη αποδοχή του γυναικείου αθλητισμού θέτουν το ευρύτερο ζήτημα της προσαρμογής ενός αναχρονιστικού νομικού πλαισίου σε μία νέα κοινωνική πραγματικότητα. Κάθε μεγάλη μεταρρύθμιση του είδους αυτού προϋποθέτει πολιτική απόφαση και ηθικοπολιτική αιτιολόγηση (Ζάικος, 2002, σ. 37). Εν προκειμένω όμως ο ΣΕΓΑΣ, ως αθλητική αρχή με δικαιοθετική αρμοδιότητα, κινήθηκε ακούσια, με μεγάλη καθυστέρηση και ενώ είχε επικαλεστεί αστήρικτα επιχειρήματα από τους κλάδους της ευγονικής, της ιατρικής και της ηθικής για να οδηγήσει τον γυναικείο αθλητισμό στο περιθώριο.

Η αρνητική στάση του ΣΕΓΑΣ εξηγείται εάν λάβουμε υπόψη τις δεσποζουσες αντιλήψεις για τον κλασικό αθλητισμό κατά τον Μεσοπόλεμο, αλλά και το γενικότερο νομικό πλαίσιο όσον αφορά τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι Ελληνίδες δεν είχαν δικαίωμα ψήφου, ενώ το οικογενειακό δίκαιο καθιέρωνε την υποδεέστερη θέση της γυναίκας έναντι του άνδρα (Αβδελά, 2002, σ. 340).

Η υποχώρηση του ΣΕΓΑΣ θα πρέπει να αποδοθεί μόνο εν μέρει στην πειθώ του Δ. Δάλλα και τη δυναμική ανάπτυξη της γυναικείας σωματειακής κίνησης. Οφείλεται εξίσου ή περισσότερο στην ανησυχία της ηγεσίας του ΣΕΓΑΣ μήπως φανεί οπισθοδρομική στο εξωτερικό ή χάσει τον έλεγχο πάνω στον συγκεκριμένο τομέα. Πιθανώς υπήρχε και η σκέψη ότι ένα τέτοιο άνοιγμα θα προσέθετε απρόβλεπτα οικονομικά και διαπροσωπικά προβλήματα στα ήδη πολλά υφιστάμενα, όπως π.χ. κατά την επεισοδιακή συγκρότηση των ελληνικών αποστολών στους Ολυμπιακούς Αγώνες («Ο ελληνικός αθλητισμός», 1924) - αλλά και ο αδήλωτος φόβος ότι ίσως οι ελληνίδες αθλήτριες να τα κατάφερναν καλύτερα από τους άρρενες συναδέλφους τους στο εξωτερικό.

Μετά από την αποδοχή, ο ΣΕΓΑΣ επέβαλε ένα κλειστό νοητικό σχήμα για τον κλασικό αθλητισμό, στο πλαίσιο του οποίου οι αθλήτριες αντιμετωπίστηκαν ως παρίες. Αν και η μελέτη του

διεθνούς Τύπου δείχνει ότι γυναικείος αθλητισμός συνάντησε εμπόδια και σε άλλα κράτη, η ελληνική περίπτωση ξεχωρίζει επειδή ο ΣΕΓΑΣ δεν προέβη ούτε καν σε υποτυπώδη μέτρα, όπως τον διορισμό μίας προπονήτριας ή την ανέγερση ενός γυναικείου γυμναστηρίου (Ζαχάρωφ, 1930). Μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, η Τεχνική Επιτροπή Αθλητισμού Γυναικών άρχισε να υπολειπεται και η γυναικεία κίνηση οδηγήθηκε από μία πολλά υποσχόμενη αρχή σε μία μειονεκτική θέση έναντι των γειτονικών και των υπολοίπων ευρωπαϊκών κρατών (Ζαχάρωφ, 1929).

Οι φιλαθλοι και ο Τύπος αντιμετώπισαν τις πρώτες αθλήτριες αρχικά με αμηχανία που εξελίχθηκε σε αναγνώριση και υποστήριξη. Η στάση του ΣΕΓΑΣ παρέμεινε σταθερά απαξιοτική έναντι του συνόλου σχεδόν των αθλητριών. Το 1936, η πρωταθλήτρια των ρίψεων Γεωργία Στεργίου (Πανιώνιος ΓΣΣ, 1917-2003) είχε το σθένος να καταγγείλει τον ανεξήγητο αποκλεισμό της από την ολυμπιακή προετοιμασία και σοβαρές διοικητικές στρεβλώσεις. Η 19χρονη βετεράνος των σταδίων με το διεθνούς επιπέδου ρεκόρ στη σφαιροβολία (Brant & Wasiko, 2012, σ. 232, 234) (Ζάικος, 2013) έγινε η φωνή των συναθλητριών της:

«1ον) Να ορισθή ειδικός προπονητής δια τας αθλήτριες.

2ον) Να μας παραχωρηθή γήπεδον δια τας προπονήσεις μας ή τουλάχιστον ειδικές ώρες δια τας προπονήσεις του Σταδίου.

3ον) Να μετακληθή μία ξένη ομάς δι' αγώνας προς την ειδικήν μας και

4ον) Να λήψη από τους αρμοδίους η γνώμη, ότι για το γυναικείο αθλητισμό της Ελλάδος υπάρχει μόνον μία αθλήτρια. [...] Κατά την γνώμην μου δεν υπάρχει άλλος τρόπος. Άλλο τίποτε δεν έχω να σας πω και θα σας παρακαλέσω να μην επιμένετε»...» (Γαρουφαλής, 1936).

Όμως κατά τη δικτατορία του Ι. Μεταξά, ο ΣΕΓΑΣ δεν θα διηύθυνε πια το σύνολο της κίνησης του στίβου. Ένα νέο απροσδόκητο κεφάλαιο θα άνοιγε, καθώς το «Νέον Κράτος» θα υποστήριζε τον γυναικείο κλασικό αθλητισμό επικαλούμενο τα εθνοφυλετικά επιχειρήματα που είχαν προβάλει οι πολέμιοι του λίγα χρόνια πριν: στο εξής ο αθλητισμός θα αντιμετωπιζόταν ως μέσο για τη βιολογική εξέλιξη της «ελληνικής φυλής» και «πρόδρομος μίας νέας ελληνικής ευγονίας, υποσχομένης εις το Έθνος μητέρας ευρωστοτέρων και καλύτερων Ελλήνων» (Κουκούλας, 1938, σ. 24-15, 106).

Ανεξάρτητα από την πορεία που θα έπαιρνε ο γυναικείος αθλητισμός, όμως, ο αγώνας των πρώτων αθλητριών, των γυμναστριών, των σωματείων και των ανδρών που στάθηκαν στο πλευρό τους, δεν ήταν μάταιος. Η αναγνώριση της παρουσίας της γυναίκας στις αθλητικές δικαικές τάξεις της Ελλάδας και των άλλων κρατών δεν υπήρξε μόνο μία κοινωνική κατάκτηση, αλλά και ένα πρώτο βήμα για να οδηγηθούμε στη σύγχρονη αντίληψη για το ανθρώπινο δικαίωμα στον αθλητισμό, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brant J. & Waśko, J. (2012). *World Women's Athletics. 100 Performers Year Lists 1921-1962*, Third edition, Zamość.
- Damenländerkampf Wien gegen Brünn (1926, 9 Αυγούστου). *Neue Freie Presse*, σ. 6.
- Daniels, S. & Tedder, A. (2000), *A proper spectacle: Women Olympians, 1900-1936. Celebrating 100 Years of Women in the Olympics*, Bedfordshire: ZeNaNa Press & Walla Walla Press.
- Eifel. (1927, 14 Αυγούστου). Μία ελληνίς γυμνάστρια εις την Ανωτάτην Σχολήν Φυσικής Αγωγής των Παρισίων. *Βραδυνή*, σ. 4.
- Em. Ka., (1926, 8 Ιουλίου). Frauensport. Frankreich - Jugoslawien - Tchechoslowakei. *Prager Tagblatt*, σ. 7.
- Fenner, A (2001). *Das erste deutsche Fräuleinwunder. Die Entwicklung der Frauenleichtathletik n Deutschland von ihren Anfängen bis 1945*. Königstein/Ts: Ulrike Helmer Verlag.
- F.L. (1927, 31 Αυγούστου). Ce qu'a été la 2e journée du cours supérieur d'E.P. *L'Auto*, σ. 1,6.
- Hall, M. A. (2016), *The girl and the game. A history of women's sport in Canada*, Toronto: University of Toronto Press.
- Le gala international des sports féminins fut un magnifique spectacle de force et de grace. (1926, 4 Οκτωβρίου). *Le Petit Parisien*, σ. 4
- Le match France-Angleterre. (1923, 24 Σεπτεμβρίου). *L'Echo de Paris*, σ. 4.
- Unterberg, A. (1930, 29 Αυγούστου). Die III. Frauen-Weltspiele in Prag. *Sport-Tagblatt*.

- Αβδελά, Ε. (2002). «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα». Στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Β' Τόμος, Μέρος 1ο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αγγελόπουλος, Α. (1929α, 25 Μαΐου). Τα κορίτσια μας εις τον στίβον. *Πατρίς*, σ. 3.
- Αγγελόπουλος, Α. (1930α, 13 Μαρτίου). Ο γυναικείος αθλητισμός εις την Ελλάδα και αλλού. *Πατρίς*, σ. 2.
- Αγγελόπουλος, Α. (1930β, 17 Ιουλίου). Θα ενδιαφερθούν και κορίτσια για τον αθλητισμό όπως οι άνδρες; *Πατρίς*, σ. 6.
- Αγγελόπουλος, Α. (1930γ, 21 Σεπτεμβρίου). Το γυναικείον πρωτάθλημα Αθηνών. Η απουσία μας από τους Διεθνείς της Πράγας. *Πατρίς*, σ. 2.
- Αγγελόπουλος, Α. (1929β, 14 Νοεμβρίου). Πώς θα εξυπηρετηθή καλλίτερον ο ελληνικός αθλητισμός; Μία ευρυτάτη έρευνα της Πατρίδος. *Πατρίς*, σ. 2.
- Αγγελοπούλου, Α. & Μπενέκη, Ε. (2003). «Ολυμπιακοί Αγώνες - Συνέχειες και ασυνέχειες». Στο Οράτη, Ε. - Ραπίδης, Α. (Επιμ.), *Ολυμπιακά ενθυμήματα 1896-1956*, Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Αγώνες Πανιωνίου Σμύρνης. (1923, 1 Σεπτεμβρίου). *Ελεύθερος Λόγος*, σ. 2.
- Αθλητικά. (1928, 22 Οκτωβρίου). *Σκριπ*, σ. 2.
- ΑΛΣ. (1953, 4 Φεβρουαρίου). Ένα μεγάλο αστέρι του ελληνικού στίβου. Η κ. Ρενέ Αρμάου-Ξανθοπούλου, πρωταθλήτρια εις τον γυναικείον αθλητισμό και την σκοποβολήν. *Αθλητική Ηχώ*, σ. 3-4.
- Απέθανεν ο Δ. Δάλλας. (1929, 24 Δεκεμβρίου). *Ακρόπολις*.
- Από τους αθλητικούς αγώνας των νεανίδων. (1926, 6 Δεκεμβρίου). *Ελεύθερον Βήμα*, σ. 2.
- Από τους γυναικείους αγώνας της παρελθούσης Κυριακής. (1927, 23 Μαρτίου). *Βραδυνή*, σ. 4.
- Αποφάσεις Διοικητικού Συμβουλίου Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών Σωματείων. (1928, 5 Μαΐου). *Βραδυνή*.
- Αποφάσεις ΤΕΓΑ. (1929, 21 Νοεμβρίου). *Έθνος*, σ. 1.
- Βίος και πολιτεία του κ. Ι. Χρυσάφη. (1931, 7 Ιανουαρίου). *Αθλητικός Τύπος*.
- Γ.Σ. (1929, 24 Δεκεμβρίου). Δ. Δάλλας. *Ημερήσιος Τύπος*, σ. 2.

- Γαρουφαλής, Τ. (Τ.Λ.) (1936). Η βεντέτα Στεργίου ονειρεύεται το Τόκυο. Αι γνώμαι της δια τα οπορ» *Αθλητισμός*. [Αρχειο Γεωργίας Στεργίου-Δεσποτοπούλου].
- Γεωργίου, Β. (1930, 19 Σεπτεμβρίου). Οι μεθαιριανοί αγώνες του Σταδίου, Η πρώτη επίσημος εμφάνις του ελληνικού γυναικείου αθλητισμού. Θα μετάσχουν υπερεκατόν αθλήτριαι. *Ημερήσιος Τύπος*.
- Γιαννιτσιώτης, Γ. (2004, 1 Αυγούστου). Γυναίκες και εργατικές Ολυμπιάδες. Ο αθλητισμός των «άλλων». *Το Βήμα*.
- Γιαννιτσιώτης, Γ. (2002). «Οι αθλητές». Στο Κουλούρη, Χ. (Επιμ.) *Αρχεία και ιστορία της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα: Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία.
- Γιαννουλάτος, Σ. (1928α, 2 Αυγούστου). Το Zandvoort!. *Αθλητική Εβδομάς* 1/4, σ. 6-7.
- Γιαννουλάτος, Σ. (1928β, 23 Αυγούστου). Η στιγμή της πικράς αληθείας. Η τραγική αποτυχία μας εις το Άμστερνταμ. *Αθλητική Εβδομάς* 1/7, σ. 3-4.
- Γυμναστική και Αθλητική Ένωσις Αποφοίτων Ανωτέρου Παρθεναγωγείου Θεσ/νίκης. (1927, 10 Αυγούστου). *Μακεδονία*, σ. 3.
- Γυναικείοι αγώνες. (1928, 28 Νοεμβρίου). *Ακρόπολις*, σ. 4.
- Γυναικείοι αγώνες εις Ιταλίαν. (1929, 13 Μαρτίου). *Βραδυνή*, σ. 4.
- Γυναικείοι αγώνες εις την Ελλάδα. Ομιλούν αι ενθουσιώδεις φιλαθλοι Δημητριάδου, Αρβανιτίδου και Νέγκα. (1926, 10 Απριλίου). *Βραδυνή*.
- Γυναικείος αθλητισμός. (1923, Ιούνιος). *Αθλητική Επιθεώρησις* 1, σ. 9.
- Δάλλας, Δ. (1929, 1 Νοεμβρίου). Ο απολογισμός του αθλητικού έτους 1928. *Αθλητική Εβδομάς*, σ 8επ., 11.
- Δημητριάδου, Θ. (1926, 22 Απριλίου). Ο απολογισμός των αγώνων βόλεϋ-μπωλ. *Βραδυνή*, σ. 5.
- Δραγάνης, Α.Χ (1931, 30 Μαρτίου). Ο γυναικείος αθλητισμός εις την Ελλάδα. *Αθλητικός Τύπος*, σ. 1-2.
- ΔΣ (1929, 9 Μαρτίου). Οι 3οι Γυναικείοι Διεθνείς Αθλητικοί Αγώνες. Πρέπει να μετάσχη και η Ελλάς. Η Τσεχοσλοβακία προβαίνει εις την οργάνωσιν με αφάνταστον λαμπρότητα. *Αθλητική*, σ. 1.

- Ζάικος, Ν. (2002). *Η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών. Συμβολή στη μελέτη της κωδικοποίησης και της προοδευτικής ανάπτυξης του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα.
- Ζάικος, Ν. (2013, 24 Φεβρουαρίου). Γεωργία Στεργίου. Μια πρωταθλήτρια σε αναζήτηση δικαιοσύνης. *Αγγελιοφόρος*.
- Ζαϊμάκης, Γ. & Φουρναράκη, Ε. (2015), «Εισαγωγή», στο Ζαϊμάκης, Γ. & Φουρναράκη, Ε. (Επ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ζαχάρωφ, Κ. (ΖΑΧ). (1929, 31 Οκτωβρίου). Οι αγώνες των γυναικών. *Εσπερινή*, σ. 4.
- Ζαχάρωφ, Κ. (1930, 18 Σεπτεμβρίου). Οι γυναικείοι αθλητικοί αγώνες. *Εσπερινή*, σ. 5.
- Η αθλητική εξόρμησις του Αθλητ. Ομίλου Αστήρ. (1936, 21 Σεπτεμβρίου). *Μακεδονία*, σ. 2.
- Η αθλητική επίδειξις των Αθίδων εις το Στάδιον. (1926, 12 Δεκεμβρίου). *Κυριακάτικη Βραδυνή*, σ. 14.
- Η γνώμη των γυναικών περί του γυναικείου αθλητισμού. (1927, 14 Αυγούστου). *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος* Α 36, σ. 15.
- Η γυναίκα και ο αθλητισμός. Οι χθεσινοί αγώνες. Εν ωραίον θέαμα εις το Στάδιον. (1926, 6 Δεκεμβρίου). *Ελληνική*, σ. 2.
- Η Ελλάς εις την 9^{ην} Ολυμπιάδα. Ολόκληρος η επίσημος έκθεσις του τεχνικού συμβούλου της ελλ. αποστολής εις την 9^{ην} Ολυμπιάδα κ. Π. Μανιτάκη. (1928, 29 Νοεμβρίου). *Η Αθλητική*, σ. 1.
- Η Ελληνίς αρχίζει να γνωρίζη τον αθλητισμόν. (1928, 18 Μαΐου). *Έθνος*, σ. 6.
- Η Επιτροπή Γυναικείου Αθλητισμού. (1930, 11 Ιουλίου). *Αθλητικός Τύπος*, σ. 4.
- Η θλίψις των αθλητριών μας. (1926, 5 Οκτωβρίου). *Μακεδονία*, σ. 3.
- Η προχθεσινή συνεδρία του Συμβουλίου του ΣΕΓΑΣ. Η απόφασις της δικαστικής επιτροπής όσον αφορά τον αρχηγόν της εθν. Ομάδος προκαλεί θύελλαν. (1928, 15 Νοεμβρίου). *Η Αθλητική*, σ. 4.
- Η συζήτησις περί του γυναικείου αθλητισμού. Η ελληνική και η παγκόσμιος αθλητική κίνησις. (1927, 31 Ιουλίου). *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος* Α 34, σ. 15.

- Η σημερινή ελληνοπούλα εις τον αθλητικόν στίβον. Οι γυναικείοι αγώνες του «Πανιωνίου» Συλλόγου. Παρά τας προλήψεις, παρά την αδιαφορίαν των γυμναστικών συλλόγων, η ελληνίς επιδίδεται ολόψυχα εις τον αθλητισμόν (1929, 2 Δεκεμβρίου). *Ακρόπολις*, σ. 5.
- I.K. (1928, 27 Νοεμβρίου). Κατακτά έδαφος ο γυναικείος αθλητισμός;. *Έθνος*, σ. 5.
- I.N.Φ. (1926, 6 Δεκεμβρίου). Οι χθεσινοί πρώτοι γυναικείοι αγώνες εις το Στάδιον. Όλα τα ονόματα των νικητριών. Εντυπώσεις και σκίτσα. Τα τεχνικά αποτελέσματα. *Ελεύθερος Τύπος*, σ. 2.
- Κανταρές, Β. (1928, 22 Νοεμβρίου). Απάντησις εις τον κ. Ρινόπουλον. *Η Αθλητική*, σ. 1.
- Καντζίδου, Ε.Δ. (2007). *Το κυριότερο αθλητικό έργο του Ιωάννη Χρυσάφη (1873-1932)*, Θεσσαλονίκη: Μεταπτυχιακή Διατριβή ΑΠΘ/ ΤΕΦΑΑ.
- Καπιτσόγλου, Ν (Ν. Κ.) (1927α, 14 Μαρτίου). Ο γυναικείος αθλητισμός εν Ελλάδι. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, σ. 4.
- Καπιτσόγλου, Ν. (Νικ. Καπ.) (1927β, 21 Μαρτίου). Οι χθεσινοί γυναικείοι αγώνες βόλλει-μπωλ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, σ. 7.
- Καραμπάτης, Δ.Ι. (1927, 16 Αυγούστου). Τα αποτελέσματα των αθλητικών αγώνων. Αι σημειωθείσαι επιδόσεις. *Έθνος*, σ. 5
- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (2007). *Γυμναστικός Σύλλογος Μέγας Αλέξανδρος, 1923-2007*, Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης.
- Κουκ., Σ. (1929, 25 Σεπτεμβρίου). Πώς είναι οργανωμένοι οι αθληταί των Βαλκανίων. *Ακρόπολις*, σ. 1.
- Κουκούλας, Λ. (1938), *Ελλάς - Αθλητισμός. Αναμνηστικόν Λεόκωμα Α' Πανελληνίου Αθλητικής Εκθέσεως*.
- Κουλούρη, Χ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Κυριακός, I.K. (1988). *1928-1988 - Εξήντα χρόνια αθλητισμού γυναικών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνικόν Ίδρυμα Ασφαλειών της Ελλάδος.

- Λινάρδος, Π.Ν. (2018), *Δημητρός Δάλλας. Ο πρωτομάστορας του αθλητισμού της Μικράς Ασίας και της προσφυγικής αναγέννησης του Πανιωνίου Γ.Σ. Σμύρνης*, Αθήνα: Εκδ. Μπαλτά.
- Μαμάκης, Α. (1930, 20 Σεπτεμβρίου). Από αύριο θα έχουμε γυναίκες πρωταθλήτριες. *Έθνος*, σ. 5.
- Μανάου, Α. (1935). *Η γυμναστική των θηλέων*, Αθήνα: Φλάμμα.
- Μανιτάκης, Π.Ν. (1962). *Εκατό χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού, 1830-1930*, Αθήνα: Τυπογραφικός Οργανισμός Αθηνών.
- Μανιτάκης, Π. (1929). «Λογοδοσία των Πεπραγμένων του Έτους 1926 του Τμήματος Αθλητικής του Συνδέσμου, Αναγνωρισθείσα και εγκριθείσα κατά την συνεδρίασιν του Τμήματος της 24 Ιανουαρίου 1927», *Δελτίον ΣΕΑΓΣ, Έτος Ε, Τεύχος 1&2 (Ιαν.-Φεβ.)*, σ. 2-9.
- Μανιτάκης, Π. (1926, 14 Αυγούστου). Η πρώτη ημέρα του Διεθνούς Αθλητικού Συνεδρίου της Χάγης. *Βραδυνή*, σ. 4.
- Μια μαύρη σελίς του ελλην. αθλητισμού. Οι αθληταί μας εις το Άμστερνταμ. Ολόκληρος η επίσημος έκθεσις του αρχηγού της εθνικής ομάδος κ. Απ. Νικολαΐδη προς την Ολυμπιακήν Επιτροπήν (Ε.Ο.Α.). (1928, 1 Δεκεμβρίου). *Η Αθλητική*, σ. 1.
- Μία συνάντησις με την Πρόεδρον του γυναικειού αθλητικού συλλόγου «Άρτεμις» Δ)δα Χρηστάκου. (1929, 24 Νοεμβρίου). *Εφημερίς των Κυριών 2*, σ. 2.
- Μισαηλίδης, Ηλ. (Επιμ.) (1977). *50 χρόνια γυναικειού αθλητισμού, Πανιώνιος ΓΣΣ, 1927-1977*, Αθήνα: Πανιώνιος ΓΣΣ.
- Μιχαηλίδης, Τ. (Διευθ.) (1961). *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια του Αθλητισμού*, Αθήνα: Εκδ. Τ. Δρακοπούλου.
- Μπαλτάς, Α. (2014), *Ο Ελληνικός Αθλητισμός στη Σμύρνη, 1890-1922*, Αθήνα: Εκδ. Μπαλτά.
- Μπελίτσος, Θ. (2013, 26 Ιανουαρίου). Κυανέρυθρη ιστορία: Ο Πανιώνιος εισάγει το γυναικείο βόλεϊ στην Ελλάδα, *Κυανέρυθρη πλατεία*, φ. 60.
- Μπεναρδής, Σ. (1949). *Η γυναίκα και τα σπορ*, Αθήνα: Αδ. Μιχαηλίδη.
- Νέλλη. (1929, 27 Νοεμβρίου). Σφαιροβολία». *Όλα τα Σπορ*, Α/41, σ. 2.
- Ο αθλητισμός στη γυναίκα. (1924, 24 Αυγούστου). *Βραδυνή*, σ. 3.

- Ο αθλητισμός των γυναικών και οι κίνδυνοι της ευγραμμίας των. (1927, 3 Ιουλίου). *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος* Α 30, σ. 15.
- Ο γυναικείος αθλητισμός. (1927, 19 Ιουλίου). *Βραδυνή*, σ. 4.
- Ο γυναικείος αθλητισμός. Αι χθεσινά αποφάσεις της Επιτροπής. (1929, 15 Νοεμβρίου). *Εσπερινή*, σ. 5.
- Ο γυναικείος αθλητισμός αναγνωρίζεται επισήμως. (1928, 17 Μαρτίου). *Ελληνική*, σ. 2.
- Ο γυναικείος αθλητισμός εις τας Αθήνας. Εις ποίον σημείον ευρίσκεται. (1926, 9 Ιουνίου). *Έθνος*, σ. 3.
- Ο γυναικείος αθλητισμός εθριάμβευσε εις το Στάδιον. (1927, 20 Μαρτίου). *Βραδυνή*, σ. 6.
- Ο γυναικείος αθλητισμός εν Ελλάδι. Εύγε εις τον Πανιώνιον Σύλλογον. (1926α, 27 Ιουνίου). *Αθλητικός Κόσμος* 8, σ. 1.
- Ο γυναικείος αθλητισμός εν Ελλάδι. (1926β, 18 Νοεμβρίου). *Βραδυνή*, σ. 3.
- Ο γυναικείος αθλητισμός πρέπει ν' αποφύγη τα ρεκόρ. (1927, 7 Αυγούστου). *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος* Α 35, σ. 15.
- Ο ελληνικός αθλητισμός. Μία έρευνα της Βραδυνής δια τα αίτια της απεργίας. (1924, 7 Απριλίου). *Βραδυνή*, σ. 4.
- Ο ελληνικός αθλητισμός συγκρινόμενος προς τους ξένους. Ο αρχηγός των Ρουμάνων προς την «Ακρόπολιν». (1929, 24 Σεπτεμβρίου). *Ακρόπολις*, σ. 1.
- Οι αγώνες του Σταδίου. (1927, 21 Αυγούστου). *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος* Α 37, σ. 15.
- Οι αυριανοί γυναικείοι αγώνες εις το Στάδιον δια το πρωτάθλημα βόλεϋ μπολ Αθηνών. (1927, 18 Μαρτίου). *Βραδυνή*, σ. 4.
- Οι γυναικείοι αγώνες. (1927, 17 Αυγούστου). *Ελληνική*, σ. 2.
- Οι γυναικείοι αγώνες (1929, 1 Δεκεμβρίου). *Ακρόπολις*, σ. 2.
- Οι γυναικείοι αγώνες βόλεϋ μπολ Αθηνών./ Η χθεσινή πανηγυρική ημέρα του Σταδίου. (1927, 28 Μαρτίου). *Βραδυνή*, σ. 2.

- Οι εσωτερικοί αγώνες του «Πανιωνίου». Πρώτη εμφάνισης των ελληνίδων αθλητριών. (1926, 27 Ιουνίου). *Αθλητικός Κόσμος* 8, σ.2.
- Παράσχος, Κ. (1928α, 6 Μαρτίου). Οι Αθηναίες εις τον στίβον. *Πατρίς*, σ. 3.
- Παράσχος, Κ. (1928β, 10 Μαρτίου). Τα σπορ εις τα σχολεία. *Πατρίς*, σ. 3.
- Ποίος ο Φίλιππος Καρβελάς και το γυμναστικό του έργο. (11 Ιανουαρίου 1950). *Αθλητική Ηχώ*.
- Σίσκος, Αρχιμανδρίτης Α. (1938). *Η γυμναστική, ο αθλητισμός, τα σπορ και η γυνή από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα εν σχέσει προς την φεμινιστικήν κίνησιν*, Αλεξάνδρεια: Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου.
- Σκαρβαίου, Ι. (1930α, 10 Ιουλίου). «Μια πρωταθλήτρια 5 αγωνισμάτων. Η προτίμησις της εις το γυναικειον ποδόσφαιρον. *Βραδυνή*, σ. 1.
- Σκαρβαίου, Ι. (1930β, 11 Ιουλίου). Ο Χιντεμπουργκ συγχαίρων μίαν πρωταθλήτριάν μας. Η δις Λώρα Μπαχώμη. *Βραδυνή*, σ. 1.
- Σκαρβαίου, Ι. (1930γ, 13 Ιουλίου). Την ώρα της προπονήσεως με την πρωταθλήτριαν της δισκοβολίας. *Βραδυνή*, σ. 1.
- Σκιαδάς, Ε. (1998). *Γυναικείος αθλητισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: «Η Καλλιπάτειρα».
- Σπόρτομαν (1926, 29 Ιουνίου). Η πρώτη αθλητική εμφάνισης των κοριτσιών του Αθλητ. Συλλ. Πέρα. *Το Φως*, σ. 2.
- Τα αποτελέσματα των ομαδικών αγώνων Πανελληνίου και Πανιωνίου. (1927, 16 Αυγούστου). *Βραδυνή*, σ. 4.
- Τζωρτζίδης, Κ. (1928, 16 Οκτωβρίου). Ο αθλητισμός εις την Μακεδονίαν. Γυναικείος αθλητισμός. *Αθλητική Εβδομάς* 1/15, σ. 12-13.
- Το κράτος έναντι της αθλητικής κινήσεως. (1928, 23 Απριλίου). *Πατρίς*, σ. 1-2.
- Το κράτος και ο αθλητισμός. Η χθεσινή μεγάλη παναθλητική σύσκεψις. (1929, 14 Νοεμβρίου). *Ελληνική*, σ. 1.
- Το μέγα ζήτημα του γυναικειού αθλητισμού. Η κατάχρησις των σπορ καταστρέφει την μητρότητα (1927, 17 Ιουλίου). *Κυριακή του Ελεύθερου Βήματος* Α 31, σ. 15.

Φαλτάιτς, Κ. (1926, 8 Δεκεμβρίου). Ο γυναικείος αθλητισμός. Πώς σημειούται η πρώτη προσπάθεια εισαγωγής του στην Ελλάδα. *Βραδυνή* 4.

Χατζηκωνσταντίνου, Ι. (1928α, 15 Νοεμβρίου). Ο γυναικείος αθλητισμός. Επί του άρθρου του κ. Μιχ. Χρυσάφη. *Η Αθλητική*, σ. 1.

Χατζηκωνσταντίνου, Ι. (1928β, 22 Νοεμβρίου). Ανάγκη διαπλάσεως του γυναικείου αθλητισμού. *Η Αθλητική*, σ. 2.

Χρυσάφης, Μ.Ε. (1928, 1 Νοεμβρίου). Ο γυναικείος αθλητισμός. *Η Αθλητική*, σ. 1.

Ηλεκτρονικές παραπομπές

<http://catalog.parliament.gr>

<http://anno.onb.ac.at/>

<https://gallica.bnf.fr/html/presse-et-revues/?mode=desktop>